

A.J. Jacobs
Drs. S.A. Tjoa

No. 2.77

VERANDERINGEN IN HET AANTAL
BEDRIJFSHOOFDEN EN BEDRIJVEN
IN DE RIVIERKLEIGEBIEDEN
IN MIDDEN NEDERLAND
PERIODE 1968-1973

Januari 1976

L26
2.77
12

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

343865

OVERZICHT VAN UITGEBRACHTE VERWANTE PUBLIKATIES

- Publikatie No. 2.11 Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden.
Ir. A.L.G.M. Bauwens
D.B. Baris
Dec. 1968
Uitverkocht 1)
- Publikatie No. 2.13 Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden in het midden en oosten van Noord-Brabant.
Ir. A.L.G.M. Bauwens
D.B. Baris
Maart 1969
Uitverkocht 1)
- Publikatie No. 2.23 Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland.
Ir. A.L.G.M. Bauwens
Juni 1970
f 5,50
- Publikatie No. 2.45 Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven op de Drentse zandgronden in de periode 1966-1971.
D.B. Baris
A.J. Jacobs
B.H. Perdok
Febr. 1973
Uitverkocht 1)
- Publikatie No. 2.46 Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de friese weidestrecken en in de wouden in de periode 1966-1971.
D.B. Baris
A.J. Jacobs
B.H. Perdok
Maart 1973
f 5,50
- Publikatie No. 2.60 Verandering in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in Limburg in de periode 1967-1972.
A.J. Jacobs
F.M. de Noord
B.H. Perdok
f 5,50

1) Wel ter inzage op de bibliotheek van het LEI.

Inhoud

	blz.
WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
SAMENVATTING VAN DE RESULTATEN	9
HOOFDSTUK I DE ONTWIKKELING VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING EN VAN HET AANTAL BEDRIJVEN IN DE RIVIERKLEIGEBIEDEN	18
§ 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking	18
§ 2. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte	19
§ 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de gemeenten van onderzoek	21
HOOFDSTUK II DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJFSHOOFDEN	23
§ 1. Het aantal geregistreerden naar beroepsgroepen	24
§ 2. De uitgetreden bedrijfshoofden	27
§ 3. De toegetreden bedrijfshoofden	29
§ 4. De bedrijfswisseling	32
§ 5. De bedrijven van de uitgetreden - en toegetreden bedrijfshoofden en de be- drijfsoverdracht	34
§ 6. De gemeenschappelijke exploitatie	35
HOOFDSTUK III DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJVEN	38
§ 1. Het aantal bedrijven en de mutaties naar beroepsgroepen	38
§ 2. De verdwenen hoofdberoepslandbouw- bedrijven	40
§ 3. De oorzaken van het verdwijnen van bedrijven	43
§ 4. De nieuw-geregistreerde bedrijven in de groep hoofdberoepslandbouw	46
§ 5. De gecontinueerde bedrijven in de groep hoofdberoepslandbouw	47
§ 6. De ontwikkeling van de bedrijfsopper- vlaktestructuur	50

INHOUD (vervolg)

	blz.
BIJLAGEN:	
1 Vergelijking van de bedrijfsoppervlakte-structuur in de rivierkleigebieden en van totaal Nederland	54
2a Indeling van het aantal bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsomvang op basis van standaardbedrijfseenheden in 1971	56
2b Indeling van het aantal bedrijven naar bedrijfsomvang op basis van standaard-bedrijfseenheden in 1971	57
3 Saldovergelijking van het grondverkeer in de periode 1968-1973	58

Woord vooraf

Ten behoeve van het agrarisch structuurbeleid heeft het LEI reeds meermalen onderzoek verricht naar de vermindering van het aantal bedrijfshoofden en daarmee van het aantal bedrijven en de wijze waarop deze plaats heeft. Het eerste onderzoek, dat op de zandgronden als geheel betrekking had, betrof de ontwikkeling in de periode 1963-1966. Nadien waren dergelijke onderzoeken meer regionaal gericht en hadden plaats in Zuid-Holland, Noord-Brabant, Drente, Friesland en Limburg.

Een dergelijk onderzoek is thans ook uitgevoerd in de rivierkleigebieden. Bij dit onderzoek kon tevens een indruk worden verkregen van de mate, waarin de beroepsbeëindiging en de beroepsverandering hebben bijgedragen tot de verbetering van de bedrijfsoppervlaktestructuur in dit gebied.

Door de ontwikkeling na te gaan in een 15-tal keuzegemeenten, werd zoveel mogelijk rekening gehouden met de bestaande regionale verschillen binnen het gebied als geheel.

Het onderzoek werd verricht door A.J. Jacobs en Drs. S.A. Tjoa van de afdeling structuuronderzoek.

De Directeur,

Den Haag, januari 1976

(A. Maris)

Inleiding

De inkomensontwikkeling op de agrarische bedrijven hangt voor een belangrijk deel af van het vermogen produktiviteitsstijging te realiseren. Een belangrijke voorwaarde voor produktiviteitsstijging is een optimale combinatie der produktiefactoren te bereiken en te behouden, hetgeen steeds aanpassingen vereist. Vooral kleine bedrijven komen hierbij al gauw in moeilijkheden omdat de beperkte omvang slechts weinig ontwikkelingsmogelijkheden biedt. Het ontbreken van de middelen voor bedrijfsvergroting of investeringen kunnen eveneens beletsels vormen.

Anderzijds zijn er ook bedrijven, waar de mogelijkheden wel aanwezig zijn, maar waar het bedrijfshoofd geen aspiraties heeft om zijn bedrijf aan te passen en te moderniseren, omdat hij dit risico op oudere leeftijd niet meer wil nemen. Ook in het geval dat er geen opvolger aanwezig is, kan de stimulans om een bedrijf in stand te houden ontbreken.

Voor verbetering van de agrarische structuur is een vermindering van het aantal beroepspersonen en bedrijven noodzakelijk. Hierdoor kunnen de mogelijkheden van de blijvers worden vergroot.

Hoewel deze structuurverbetering, die het gevolg is van beroepsbeëindiging, beroepsverandering en een verminderende toetreding van jongeren, nog slechts in beperkte mate plaats heeft, mag dit geen reden zijn om hieraan geen aandacht te schenken. Door de verminderende werkgelegenheid dreigt de vermindering van het aantal bedrijven te stagneren juist in een periode dat het effect ervan geleidelijk groter werd omdat een toenemend aantal grotere bedrijven bij het beëindigingsproces betrokken raakte.

In deze publikatie ligt het accent op de wijzigingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven als gevolg van beroepsverandering en beroepsbeëindiging al of niet gevolgd door bedrijfsopheffing.

Het onderzoek heeft betrekking op de mutaties in de periode 1968 - 1973. Het is als steekproef uitgevoerd, waarbij om wille van tijdsbesparing bij het verzamelen der gegevens, gekozen is voor de methode van steekproefgemeenten. De gemeenten van onderzoek zijn zodanig gekozen dat zij uit het oogpunt van representativiteit een goede benadering zijn van het gebied als geheel.

Samenvatting van de resultaten

De vermindering van het aantal beroepspersonen en bedrijven in de rivierkleigebieden in Midden Nederland.

In de laatste vijf jaren (1969-1974) verminderde de mannelijke agrarische beroepsbevolking in de rivierkleigebieden volgens de CBS tellingen met 3,7% per jaar. De afnemng van het aantal bedrijfs-
hoofden was bijna 3% per jaar. De daling van het aantal meewerkende
zoons bedroeg niet minder dan 7,5% per jaar terwijl het aantal ove-
rige arbeidskrachten met bijna 4,8% per jaar afnam.

De hierboven gesignaleerde sterke vermindering van het aantal meewerkende zoons duidt op een sterk verminderde belangstelling onder de boeren- en tuinderszoons voor het agrarisch beroep. Ver-
wacht mag worden dat als gevolg hiervan de vermindering van het
aantal bedrijven in deze sector ook in de toekomst nog zal voortduren.
Veel zal hierbij afhangen van de ontwikkeling van de werkgelegenheid
in de andere beroepssectoren.

De bedrijfsgroottestructuur vertoont sinds 1959 een verbetering,
zij het dat deze minder snel verloopt dan de vermindering van de
agrarische beroepsbevolking. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van
landbouwbedrijven steeg per periode van 5 jaar met ongeveer 2 ha en
is thans ongeveer 15 ha, hetgeen echter nog 2 ha minder is dan het
landsgemiddelde.

Indien men de land- en tuinbouwbedrijven te zamen neemt en de
produktieomvang in sbe 1) vergelijkt met de gemiddelde produktieom-
vang in het gehele land, dan blijkt dat deze in de rivierkleigebieden
toch aanmerkelijk lager ligt. Het landelijk gemiddelde bedroeg in 1974
119 sbe, dat van de bedrijven in de rivierkleigebieden daarentegen
slechts 98 sbe.

De ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de
keuzegemeenten was in de periode 1968-1973 als volgt:

1) Een standaardbedrijfsaenheid is een maatstaf voor het meten
van de bedrijfsomvang en de arbeidsproduktiviteit.

Mutaties in het aantal geregistreerden en bedrijven in de beroepsgroepen (1968-1973)

	Hoofdberoeps- landbouw		Nevenberoeps- landbouw		Alle beroeps- groepen	
	hoof- den	bedrij- ven	hoof- den	bedrij- ven	hoof- den	bedrij- ven
aantal in 1968	2505	2352	1270	1266	3775	3618
geheel verdwenen	473 ¹⁾	207	380	380	853	587
	2032	2145	890	886	2922	3031
geheel nieuw	370 ²⁾	90	108	108	478	198
	2402	2235	998	994	3400	3229
ber.groepverandering(-)	227	221	59	55	286	276
	2175	2014	939	939	3114	2953
ber.groepverandering(+)	59	55	227	221	286	276
aantal in 1973	2234 ³⁾	2069	1166	1160	3400	3229

- 1) Inclusief 36 bij bedrijfswisseling betrokken exploitanten, van wie 12 binnen de betreffende gemeente.
- 2) Inclusief 49 bij bedrijfswisseling betrokken exploitanten, van wie 12 binnen de betreffende gemeente.
- 3) Het aantal binnenkomende bedrijfswisselingen overtrof het aantal uitgaande - met 13.

Het aantal exploitanten is groter dan het aantal bedrijven omdat in 1968 op 6,4% van de bedrijven meer dan een exploitant aanwezig was. In 1973 was dit 7,7%. Er bestaat vrijwel altijd een nauwe familierelatie tussen de exploitanten; in bijna driekwart van de gevallen betreft het broers en/of zusters, en in bijna een kwart van de gevallen vader en zoon.

Naar verhouding liep de vermindering van het aantal bedrijfshoofden en dit van de bedrijven in de onderzoeksperiode niet ver uiteen. Het aantal mutaties bij de bedrijfshoofden is echter aanmerkelijk groter als gevolg van bedrijfsoverdracht c.q.-overneming. Blijkens het onderzoek bedroeg het aantal bedrijfsoverdrachten (-overnemingen) iets minder dan de helft van het aantal bedrijven dat vrij kwam ten gevolge van beroepsbeëindiging. Ruim de helft van de aldus vrijgekomen bedrijven werd opgeheven.

Mutaties in het aantal bedrijfshoofden.

In de onderzoeksgemeenten deden zich in de periode 1968-1973 de volgende wijzigingen voor in het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep land- of tuinbouw.

**Mutaties in het aantal bedrijfshoofden in de beroepsgroep hoofdberoeps-
landbouw per leeftijdsklasse**

	Leeftijdsklassen in 1968						alle klassen		
	< 40	40-49	50-54	55-59	≥60	to- taal	%	w.v. tuin- ders	%
Aantal bedrijfshoofden in 1968	597	647	325	305	631	2505	100	547	100
uittreding door: 1)									
overlijden	7	12	15	20	96	150	6	21	4
beroepsbeëindiging	2	15	14	42	289	362	14	85	16
beroepsverandering	60	58	20	7	1	146	6	41	7
totaal	69	85	49	69	386	658	26	147	27
in % van 1968	12	13	15	23	61	26	-	-	-
toetreding door: 1)									
beroepsaanvaarding	209	37	6	5	4	261	12	74	14
beroepsverandering	40	23	9	5	6	84	4	37	7
diverse redenen	2	7	4	9	13	35	2	4	1
totaal	251	67	19	19	23	380	17	115	22
in % van 1973	12	11	7	6	5	17	-	-	-
aantal bedrijfshoofden in 1973 2)	559	594	289	294	498	2234	100	-	-
waarvan tuinders	175	134	60	57	96	-	-	522	100

1) Exclusief bedrijfswisselingen

2) Inclusief bedrijfswisselingen

Uittreding bedrijfshoofden.

Het aantal bedrijfshoofden in de beroepsgroep hoofdberoepslandbouw, dat ten gevolge van overlijden, beroepsbeëindiging en beroepsverandering deze beroepsgroep verliet, bedroeg resp. 6%, 14,5% en 5,8% van het aantal in 1968. Te zamen 26,3% d.w.z. gemiddeld 5,9% per jaar.

Reeds vóór de 55 jarige leeftijd zijn er gevallen van beroepsbeëindiging (ziekte, invaliditeit), maar over het algemeen is men ouder dan 60 jaar als men er mee ophoudt. Gedurende de onderzoeksperiode heeft nog niet de helft (46%) van de boeren en tuinders die in 1968 60 jaar of ouder waren, het beroep beëindigd. Dit is uitermate weinig en duidt er op dat velen na hun 65e jaar nog een tijd doorgaan met hun bedrijf. De gemiddelde leeftijd waarop voornoemde groep hun activiteiten staakten was 67 jaar.

De beroepsverandering heeft hoofdzakelijk plaats beneden de leeftijd van 55 jaar. Het is opvallend dat het aantal bedrijfshoofden dat van beroep veranderde in de leeftijdsklasse 40 tot 50 jaar, nauwelijks lager is

dan dat in de klasse jonger dan 40 jaar. Toch ligt de gemiddelde leeftijd van beroepsverandering (ca 44 jaar) vrij laag in vergelijking met Drente, Friesland en Limburg. Daar kwamen naar verhouding meer beroepsveranderingen van personen boven de 50 jaar voor. Twee derde van de van beroep veranderde bedrijfshoofden ging in loondienst werken in de niet-agrarische sector. Het betreft in hoofdzaak fabrieksarbeid en het bouwvak. Bijna 20% bleef zelfstandig in de agrarisch verwante- of in de niet-agrarische sector.

De regelingen van het O.- en S.-fonds hebben slechts een zeer beperkte rol gespeeld bij de beroepsbeëindiging en -verandering van bedrijfshoofden. Van alle van beroep veranderden maakten 12% gebruik van deze mogelijkheid, terwijl van alle beroepsbeëindigingen dit percentage slechts 3 was.

Zowel beroepsbeëindiging als beroepsverandering hadden voor het merendeel betrekking op personen met kleine bedrijven. Driekwart van de van beroep veranderde personen had voordien een bedrijf kleiner dan 10 ha. Bij beroepsbeëindiging was dit percentage 65 1). De gemiddelde grootte van de bedrijven van de boeren die van beroep veranderden was bijna 8 ha en die van de beroepsbeëindigers ruim 9 ha.

Toetreding bedrijfshoofden.

Het aantal in de periode 1968-1973 toegetreden bedrijfshoofden a.g.v. beroepsaanvaarding was 12% en dat a.g.v. beroepsverandering 4% van het aantal bedrijfshoofden in 1973. Te zamen met de bijzondere gevallen, was de toetreding 19%, dit is ruim 4% per jaar. De toetreding was hoger dan in Friesland, Drente en Limburg waar dit 3% per jaar bedroeg.

De leeftijd waarop de jongeren bedrijfshoofd of medeexploitant werden was ca 31 jaar. Van de via beroepsverandering vanuit een niet-agrarisch hoofdberoep toegetreden was twee derde voordien in loondienst en een derde zelfstandig niet-agrariër.

Driekwart van de toegetreden in de aankomende generatie (1e exploitant zijnde) nam een bestaand bedrijf (hoofdberoepslandbouw) geheel of gedeeltelijk over. De rest stichtte een nieuw bedrijf, hetzij door afsplitsing van een bestaand bedrijf, hetzij door kopen/pachten van losse percelen of men stichtte een veredelingsbedrijf zonder cultuurgrond.

De wijzigingen in het aantal bedrijven

De mutaties in het aantal bedrijven zijn in het hiernavolgende schema per oppervlakteklasse weergegeven.

1) In 1968 was de helft van alle hoofdberoepslandbouwbedrijven kleiner dan 10 ha.

Mutaties in het aantal bedrijven in de beroepsgroep hoofdberoepslandbouw, per bedrijfsoppervlakteklasse (1968-1973)

	Oppervlakteklassen in ha							%	w.v.tuindersbedr.
	< 5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥30	to-taal		
aantal bedr. 1968	666	643	423	283	238	99	2352	(100)	525(100)
opheffing en fusie	96	61	25	14	9	2	207	(8,8)	67(12,8)
naar C/D groep	95	86	28	6	5	1	221	(9,4)	49(9,3)
tot.verdwenen	191	147	53	20	14	3	428	(18,2)	116(22,1)
in % v. 1968	28,8	22,9	12,5	7,1	6,0	3,0	18,2		22,1
stichting en splitsing	53	15	9	4	9	-	90	(4,3)	46(9,7)
uit C/D groep	31	15	6	1	1	1	55	(2,7)	17(3,6)
tot.ontstaan	84	30	15	5	10	1	145	(7,0)	63(13,3)
in % v. 1973	15,3	6,4	4,1	1,8	3,4	0,8	7,0		
uit andere opp.klasse	+45	+86	+127	+114	+108	+36			
naar andere opp.klasse	-56	-145	-148	-102	-52	-13			
saldo	-11	-59	-21	+12	+56	+23			
aantal bedr. 1973	548	467	364	280	290	120	2069	(100)	472(100)

In de periode 1968-1973 zijn uit de beroepsgroep hoofdberoepslandbouw 18% van de bedrijven verdwenen, 9% ten gevolge van opheffing en samenvoeging en 9% door overgang naar de groepen nevenberoepslandbouw (C) en restbedrijven (D). Hiertegenover stond een toeneming met 7%, hoofdzakelijk als gevolg van stichting en splitsing terwijl daarnaast overgang uit de C en D groep naar groep A plaats had.

In vijf jaar tijd verminderde het aantal hoofdberoepslandbouwbedrijven per saldo met 12%. Een jaarlijkse vermindering derhalve van 2,5%. Dit is belangrijk minder dan in de provincie Limburg, waar het aantal bedrijven jaarlijks met 4% verminderde.

De verdwenen bedrijven waren in hoofdzaak kleinere bedrijven met oudere bedrijfshoofden. Ruim een kwart van de bedrijven die in 1968 kleiner dan 10 ha waren, bleken in 1973 te zijn verdwenen. Van de opgeheven bedrijven was amper een tiende deel betrokken bij de bedrijfsbeëindigingsregeling van het O en S-fonds. In Limburg was dit percentage ruim tweemaal zo hoog.

Van de nieuwe bedrijven die als hoofdberoep werden geëxploiteerd, ontstond 62% door stichting of splitsing. De bedrijfsoppervlakte was gering; 58% was kleiner dan 5 ha. De nieuwe bedrijven waren hoofdzakelijk fruitteelt- en intensieve veehouderijbedrijven.

Ruim een vierde van de bedrijven die in de beide peiljaren aanwezig waren in de groep hoofdberoepslandbouw wisselde van grootteklasse. Per

saldo steeg het aantal in beide jaren aanwezige bedrijven van 15 ha en groter met 16% en daalde het aantal gecontinueerde bedrijven kleiner dan 15 ha met 7%.

Bedrijfsgrootteverandering heeft duidelijk een minder sterke invloed op de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur dan de algehele verdwijning van kleine bedrijven. Overigens zijn deze veranderingen van elkaar afhankelijk, aangezien bedrijfsvergroting slechts mogelijk is als andere bedrijven verdwijnen.

Het grondverkeer

Een globale indruk van het grondverkeer als element van de bedrijfs-groottestructuurveranderingen verkrijgt men uit de volgende tabel.

Wijzigingen in het aantal hoofdberoepslandbouwbedrijven en in de oppervlakte cultuurgrond in de gemeenten van onderzoek (periode 1968-1973)

	aantal bedrijven		cultuurgrond in ha	gem. bedr. grootte (ha)
in 1968	2352		26009	11,06
opgeheven	207		1469	7,10
naar groep C/D	221		1425	6,40
verdwenen uit groep A	- 428		- 2894	6,76
nieuw ontstaan	90		580	6,44
uit groep C/D	55		324	5,89
toegetroeden tot groep A	+ 145		+ 904	6,23
opp.vergroting			+ 1607	0,84
in 1973	2069		25626	12,39

De totale oppervlakte cultuurgrond in de onderzoeksgemeenten daalde in de periode 1968-1973 niet noemenswaard, nl. met 0,2% per jaar. Voor de groep hoofdberoepslandbouw was deze daling 0,3% per jaar.

De totale oppervlakte cultuurgrond van de hoofdberoepslandbouwbedrijven die zowel in 1968 als in 1973 aanwezig waren, vermeerderde per saldo met 1607 ha; dit is 138 ha meer dan de oppervlakte cultuurgrond die beschikbaar kwam door opheffing van hoofdberoepslandbouwbedrijven. De gecontinueerde bedrijven uit groep A konden derhalve per saldo profiteren van de opheffing van C en D bedrijven. Verandering van beroepsgroep kostte echter per saldo 4% van de cultuurgrond in groep A.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de gecontinueerde bedrijven in groep A steeg in 5 jaar tijd met 84 are. De gemiddelde bedrijfs-grootte van alle bedrijven in groep A steeg in dezelfde periode met 133 are. Het verdwijnen van een groot aantal kleine bedrijfsjes had derhalve vooral statistisch een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur tot gevolg.

Opvallend is het, dat de verdwenen bedrijven qua oppervlakte groter waren dan de nieuw gestichte bedrijven. Dit wijst erop dat er onder laatstgenoemde bedrijven een belangrijk aantal tuinbouw- en verdelings-bedrijven was.

De invloed van uittreding en toetreding van bedrijfshoofden op verdwijning en stichting van bedrijven blijkt als volgt te zijn geweest.

Mutaties in het aantal bedrijfshoofden (1e exploitanten) en in het aantal bedrijven van de groep hoofdberoepslandbouw.

Bedrijfshoofden, eerste exploitant zijnde:	Muta- ties bedr.- hoofden	Bedrijven verdwenen		Bedrijven nieuw		Bedr. in bei- de jaren	
		ophef- ring en fusie	ber. groep verand.	stich- ting + splits.	ber. groep verand.	aantal	%
uitgetreden t.g.v.:							
beroepsbeëindiging/ overlijden	- 481	129	137	-	-	215	45
beroepsverandering	- 141	45	84	-	-	12	9
div. redenen	- 37	33	-	-	-	4	11
totaal	- 659	207	221	-	-	231	35
w.v. tuinders	- 154	67	49	-	-	38	25
toegetreden t.g.v.:							
ber. aanvaarding	+ 220	-	-	51	7	162	74
ber. verandering	+ 79	-	-	20	43	16	20
div. redenen	+ 77	-	-	19	5	53	69
totaal	+ 376	-	-	90	55	231	61
w.v. tuinders	+ 101	-	-	46	17	38	38

Doordat de 1e exploitant overleed of het beroep beëindigde, verdween 55% van de betreffende bedrijven uit de groep hoofdberoepslandbouw. In bijna de helft van deze gevallen van uittreding had dit opheffing van het bedrijf ten gevolge.

Bij beroepsverandering van het bedrijfshoofd werd in een derde van de gevallen het bedrijf opgeheven, terwijl de overige bedrijven hoofdzakelijk als nevenberoepslandbouw of restbedrijven werden gecontinueerd en ongeveer 10% door overneming in de groep hoofdberoepslandbouw bleef.

Alle uittredingen te zamen hadden ten gevolge dat 65% van de betrokken bedrijven uit groep A verdween. In Limburg was dit 75% en in Drente en Friesland omstreeks 60%. Het verdwijnen van de land- en tuinbouw bedrijven werd voor twee derde deel veroorzaakt door natuurlijke beëindiging zonder opvolger en voor ongeveer een derde door beroepsverandering.

Wat de nieuwe bedrijven betreft, ontstonden er meer bedrijven door stichting dan door splitsing.

De tuinbouwbedrijven onderscheiden zich van de landbouwbedrijven, doordat er bij uittreding van de bedrijfshoofden meer bedrijven zijn verdwenen (75%) en er daarvan naar verhouding ook meer zijn opgeheven. Anderzijds zijn er ook meer nieuwe tuinbouwbedrijven ontstaan, vooral door stichting.

Het resultaat van alle veranderingen gezamenlijk per leeftijdsklasse van de bedrijfshoofden is als volgt:

Wijzigingen in leeftijdsopbouw en bedrijfstype in de groep hoofdberoeps-landbouw

		1e exploitanten naar leeftijdsklassen			
		< 40 jr	40-54 jr	≥ 55 jr	allen
Landbouwers < 15 ha	1968	255	490	495	1240
	1973	172	367	390	929
	index 1)	67	75	79	75
Landbouwers ≥ 15 ha	1968	142	242	211	595
	1973	163	293	212	668
	index 1)	115	121	100	112
Tuinders	1968	153	195	169	517
	1973	152	179	141	472
	index 1)	99	92	83	91
Landbouwers + Tuinders	1968	550	927	875	2352
	1973	487	839	743	2069
	index 1)	89	91	85	88

1) 1968 = 100

Het aantal grote bedrijven (15 ha) is toegenomen en de jonge landbouwers zijn op deze bedrijven goed vertegenwoordigd gebleven. Het aantal kleine landbouwbedrijven is sterk gedaald, terwijl zowel het aantal jongere als oudere bedrijfshoofden is teruggelopen. Vooral het aantal oudere tuinders daalde sterk.

Beroepsbeëindiging komt naar verhouding bij boeren en tuinders ongeveer evenveel voor. Beroepsverandering echter komt bij tuinders relatief wat meer voor dan bij landbouwers. De tuinders zijn bij beroepsverandering ook iets jonger.

Verschillen tussen boeren en tuinders naar leeftijdsklassen

Veranderingen in de periode 1968-1973	Hoofd- beroep	Bedrijfshoofden naar leeftijdsklassen					
		< 30 jaar	30- 40 jr	40- 50 jr	50- 60 jr	≥ 60 jaar	alle
Leeftijdsopbouw in 1968	landb.	4,6	17,0	26,4	26,8	25,2	100
in % v/h totaal	tuind.	10,3	19,3	24,8	22,2	23,4	100
Beroepsbeeindigingen 1)	landb.	2,4	1,6	3,7	14,5	60,9	20,6
in % per leeftijdsklasse 2)	tuind.	1,9	1,0	6,3	15,7	62,0	19,9
Beroepsveranderingen	landb.	5,9	10,3	8,7	4,3	0,2	5,5
in % per leeftijdsklasse 2)	tuind.	13,2	13,0	10,9	5,2	-	7,7
Toetredingen	landb.	96,5	24,0	12,6	8,8	3,0	15,0
in % per leeftijdsklasse 2)	tuind.	75,5	31,0	16,4	2,6	5,0	19,5

1) inclusief overlijden

2) % per leeftijdsklasse 1968

HOOFDSTUK I

De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking en van het aantal bedrijven in de rivierkleigebieden

Dit onderzoek heeft betrekking op de rivierkleigebieden in midden Nederland. De grenzen van dit gebied lopen door een viertal provincies nl. Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant.

De land- en tuinbouw neemt in deze gebieden nog steeds een belangrijke plaats in. Volgens de algemene volkstelling was in 1947 39% van de mannelijke beroepsbevolking in de agrarisch sector werkzaam, in 1960 was dit percentage gedaald tot 22 en thans ligt het vermoedelijk nog iets boven de 10%, ongeveer het dubbele van het landelijk gemiddelde van ca 6%.

§ 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking

Gedurende de laatste 10 jaren verminderde het aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw in de rivierkleigebieden met ongeveer 4% per jaar.

tabel 1. De ontwikkeling van het aantal mannelijke arbeidskrachten in de land- en tuinbouw in de rivierkleigebieden en Nederland 1)

	1964	1969		1974	
	aantal	aantal	% 2)	aantal	% 2)
Rivierkleigebieden:					
bedrijfshoofden	18500	15700	3,2	13600	2,7
zoons	4100	2800	7,4	1900	7,4
overige arb.krachten	4000	2700	7,4	2100	4,8
totaal	26600	21200	4,4	17600	3,7
Keuzegemeenten:					
bedrijfshoofden	4000	3300	3,7	2850	3,0
zoons	850	580	7,4	400	7,2
overige arb.krachten	800	580	6,1	450	4,8
totaal	5650	4460	4,6	3700	3,7
Nederland:					
bedrijfshoofden	238300	197200	3,7	171100	2,7
zoons	53100	33200	8,8	23700	6,6
overige arb.krachten	78500	50000	8,5	45400	1,9
totaal	369900	280400	5,3	240200	3,0

Bron: CBS

1) Vaste- en tijdelijke mannelijke arbeidskrachten

2) Jaarlijks gem.afnemingspercentage volgens de formule $(1-d)^n$

De sterkste afnemning valt te constateren bij de categorie meewerkende zoons. Dit wijst op een vermindering van de animo om op te volgen. Het aantal overige arbeidskrachten, gevormd door meewerkende gezinsleden en "vreemde" arbeidskrachten, neemt in de rivierkleigebieden iets sterker en geleidelijker af dan in geheel Nederland het geval is.

Met betrekking tot de vermindering van het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten zijn regionaal opvallende verschillen te constateren. Deze vermindering was gedurende de laatste 10 jaar in de oostelijk gelegen gebieden belangrijk groter dan in de westelijk gelegen gebieden. De grootste tegenstellingen vormden de gebieden de Lijmers met een vermindering van 5,1% per jaar en de Bommelerwaard waar deze vermindering op slechts 1,8% per jaar uitkwam.

In de Brabantse gebieden de Oostelijke Langstraat en het Land van Altena, evenals in het Gelderse Land van Maas en Waal, werden een tiental jaren geleden nog een belangrijk aantal tijdelijke arbeidskrachten geteld. Deze zijn inmiddels grotendeels verdwenen, hetgeen in deze gebieden een flinke bijdrage leverde aan de jaarlijkse vermindering van arbeidskrachten (vast en tijdelijk). In het gebied de Lijmers daarentegen waren de tijdelijke arbeidskrachten niet van invloed op de vermindering.

De ontwikkeling van het totaal aantal mannelijke arbeidskrachten in de steekproefgemeenten komt zeer goed overeen met die van het totaal in de rivierkleigebieden, hetgeen duidt op een behoorlijke mate van representativiteit m.b.t. dit gegeven.

§ 2. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte

De laatste decennia is het aantal bedrijven in de rivierkleigebieden sterk verminderd en nam de gemiddelde bedrijfsoppervlakte toe. Omstreeks 1950 was bijna driekwart van de landbouwbedrijven in de rivierkleigebieden kleiner dan 10 ha. Hoewel het aantal kleine bedrijven sterk verminderde ligt ook thans nog ongeveer 40% beneden deze grens.

Tabel 2. De ontwikkeling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven in de rivierkleigebieden 1)

jaren	Landbouwbedrijven							Tuinbouwbedr.			
	% bedr. in de groottekl. (ha) van:							aantal		gem.	
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥ 30	aantal bedr. ≥ 1 ha	bedr. opp.	bedr. opp.	bedrijfs-ven	bedrijfs-oppervl.
1950	43	28	12	7	6	4	14604	9,29	2757	3,15	
1955	39	30	13	7	7	4	13812	9,89	2773	4,32	
1959	31	33	16	8	7	5	12849	10,39	3054	3,54	
1965	23	33	19	11	9	5	10699	11,60	3378	3,61	
1970	15	28	23	14	13	7	8575	13,61	2712	4,17	
1974	7587	15,20	2713	5,22	

1) Hoofdberoep landbouwer of tuinder.

De gemiddelde bedrijfsgrootte van de landbouwbedrijven steeg na 1955 van 10 tot 15 ha. Het aantal bedrijven van 10-15 ha, dat aanvankelijk nog toenam, neemt de laatste jaren iets af, terwijl het aantal bedrijven van 15-20 ha gestadig bleef stijgen. Het aantal bedrijven groter dan 20 ha, dat geregeld wat afnam, is de laatste jaren weer toegenomen.

Het aantal tuinbouwbedrijven nam tussen 1955 en 1965 met bijna een kwart toe; daarna trad een daling in tot 1970 en bleef nadien ongeveer gelijk.

Regionaal zijn, wat de landbouwbedrijven betreft, de verschillen in de bedrijfsgroottestructuur en in de ontwikkeling daarvan tussen 1965 en 1970 nog vrij groot (bijlage 1). In het land van Maas en Waal en in de Bommelerwaard verminderde in die periode het aantal landbouwbedrijven met een kwart; de gemiddelde bedrijfsoppervlakte nam er toe met 2 ha. In de gebieden Olst/Wijhe, het Land van Altena, het Kromme Rijngebied en de Oostelijke Betuwe bedroeg de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in dezelfde periode slechts 10 à 12%, terwijl de gemiddelde oppervlakte toenam met 1 ha. In de laatstgenoemde gebieden waren de bedrijven in 1965 gemiddeld al 4 ha groter dan in de eerstgenoemde gebieden.

De aantalsvermindering betrof derhalve in hoofdzaak de bedrijven kleiner dan 10 ha terwijl het aantal bedrijven van 15 ha en groter toenam.

In bijlage 1 is een vergelijking gemaakt met de ontwikkeling in geheel Nederland. Hieruit blijkt dat de vermindering van het aantal bedrijven ongeveer in een gelijk tempo verloopt. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte steeg eveneens in gelijke mate maar bleef op een enigszins lager niveau dan die in het gehele land.

De bedrijfsoppervlakte is een zeer globale maatstaf voor de bedrijfsomvang, aangezien er aanmerkelijke verschillen zijn in intensiteit per oppervlakte. Een maatstaf die een betere informatie geeft over de bedrijfsomvang is de standaardbedrijfseenheid (sbe).

In bijlage 2 zijn de resultaten weergegeven van sbe-berekeningen ontleend aan de CBS telling 1971. Hierin komen duidelijk regionale verschillen naar voren in bedrijfstype en in de bedrijfsomvang in sbe. In de vier gebieden met de grootste bedrijfsomvang in sbe is ook de gemiddelde bedrijfsoppervlakte het hoogst. Dit zou er op kunnen wijzen, dat slechts op een beperkt aantal bedrijven tot intensivering is overgegaan. Een aanwijzing hiervoor is ook gelegen in de belangrijk geringere bedrijfsomvang van de bedrijven in de rivierkleigebieden t.o.v. het landsgemiddelde. Een uitzondering hierop vormt de Utrechtse Kromme Rijnstreek waar de gemiddelde bedrijfsomvang in sbe duidelijk groter is dan die van het gehele land. Van een samenhang tussen bedrijfstype en bedrijfsomvang valt hier overigens weinig te merken. De Kromme Rijnstreek is het enige gebied waar de rundveehouderijbedrijven, de gemengde veehouderijbedrijven en de tuinbouwbedrijven in ongeveer dezelfde verhouding voorkomen. Gezien de hoge gemiddelde bedrijfsomvang is hier dus wel gemintensiveerd doch minder gespecialiseerd. Van een duidelijk overheersend bedrijfstype is hier geen sprake. Dit is wel zo in de Bommelerwaard, waar de helft van de bedrijven tuinbouwbedrijven zijn. Het betreft hier

overigens over het algemeen vrij extensief gevoerde tuinbouwbedrijven (fruitteelt).

Met de beide laatstgenoemde gebieden zijn tevens de grootste verschillen binnen het totaal van de rivierkleigebieden gelocaliseerd, verschillen overigens die opvallend groot waren in 1971. Wellicht vinden deze hun oorzaak in het feit dat destijds in de Bommerlerwaard west een ruilverkaveling in uitvoering kwam. Gegevens van 1974 omtrent de gemiddelde bedrijfsomvang in sbe lijken dit te bevestigen. Hier zijn de verschillen in bedrijfsomvang weliswaar nog aanwezig, maar belangrijk minder genuanceerd.

Uit deze cijfers van 1974, die alleen betrekking hebben op het totaal aantal bedrijven, blijkt tevens dat de bedrijven in de rivierkleigebieden het tempo van de vergroting van de bedrijfsomvang in sbe in geheel Nederland nauwelijks hebben gevolgd, ondanks de duidelijke achterstand die ze in 1971 al hadden.

§ 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de gemeenten van onderzoek

Wat betreft de bedrijfsoppervlaktestructuur en de ontwikkeling daarvan in de periode 1965-1970, blijken volgens de CBS tellingen de keuzegemeenten vrij goed overeen te komen met de rivierkleigebieden als geheel.

In de rivierkleigebieden en in de keuzegemeenten is in de periode 1965-1970 volgens de CBS landbouwtellingen, het aantal land- en tuinbouwbedrijven jaarlijks met resp. 4,4% en 3,7% afgenomen. Voor Nederland als geheel was dit 3,9% per jaar. In feite zal de vermindering iets geringer zijn geweest. Sinds 1969 worden de bedrijven die kleiner zijn dan 10 sbe nl. niet meer geteld, waardoor het afnemingspercentage te hoog uitkomt.

In de periode 1968-1973 is in de keuzegemeenten het aantal land- en tuinbouwbedrijven jaarlijks met 3% verminderd. Vergeleken met de periode 1965-1970 vertoont de aantalsvermindering derhalve een dalende tendens.

Tabel 3. De ontwikkeling van de bedrijfsoppervlaktestructuur 1)

grootte- klasse in ha	Rivierkleigebieden		index 1970	15 gemeenten van onderzoek				idem 1970		
	aantal bedrijven 1965	1970		aantal bedrijven		index 1970	in % van riv.kl.geb.			
				1965	1968 2)			1970	1973 2)	
< 5	13875	6505	47	2951	1696	1349	1192	46	70	21
5 - 10	4194	3233	77	898	803	701	608	78	76	22
10 - 15	2294	2214	97	449	463	439	403	98	87	20
15 - 20	1213	1337	110	271	295	294	289	109	98	19
20 - 30	1063	1232	116	234	249	258	297	110	119	21
≥ 30	618	640	104	115	112	120	136	104	121	19
alle beroepen	23257	15161	65	4981	3618	3161	2925	64	81	21
landbouwers	10974	8780	80	2171	1835	1802	1579	83	86	21
tuinders	3378	2712	80	651	517	539	465	83	90	20

Bron: CBS

1) 1965 en 1968 alle bedrijven, 1970 en 1973 bedrijven ≥ 10 sbe

2) Bron: LEI

HOOFDSTUK II

De veranderingen in het aantal bedrijfshoofden 1)

De veranderingen in het aantal bedrijfshoofden komt tot stand door het uittreden uit en het toetreden tot de groep grondgebruikers en/of veehouders.

De uittreding heeft veelal op oudere leeftijd plaats door beroepsbeëindiging, maar kan ook het gevolg zijn van beroepsverandering en is dan minder afhankelijk van de leeftijd.

De oorzaken, die uittreding tot gevolg hebben, kunnen gelegen zijn in zowel de persoonlijke situatie van het bedrijfshoofd b.v. ouderdom, ziekte, overlijden enz., als in de situatie waarin het bedrijf verkeert, b.v. bedrijfsomvang, onteigening enz.

Bedrijfsoverneming is de belangrijkste vorm van toetreding. Dit kan ook geleidelijk gebeuren door gedurende kortere of langere tijd het bedrijf voor gezamenlijke rekening te exploiteren. Per bedrijf zijn dan twee of meer bedrijfshoofden aanwezig. De aantalsontwikkeling van bedrijfshoofden en bedrijven is dus verschillend.

Om verwarring te voorkomen zal de ontwikkeling van het aantal bedrijfshoofden (inclusief de mede-exploitanten) in een afzonderlijk hoofdstuk worden behandeld, evenals de ontwikkeling van het aantal bedrijven. In dit hoofdstuk wordt aan de orde gesteld in hoeverre en op welke wijze er in de periode van onderzoek (peildata: mei 1968 en mei 1973) veranderingen zijn opgetreden in het aantal exploitanten (en in hoofdstuk III de bedrijven) onderscheiden in een drietal beroepsgroepen t.w.:

A. Hoofdberoepslandbouw	: (bedrijven van) personen met als hoofdberoep landbouwer, veehouder of tuinder, al of niet met een nevenberoep 2).
C. Nevenberoepslandbouw	: (bedrijven van) personen met een niet-agrarisch hoofdberoep die het grondgebruik c.q. de veehouderij als nevenberoep exploiteren.

-
- 1) Voor zover in dit hoofdstuk sprake is van bedrijfshoofden c.q. exploitanten, zijn hierbij steeds de mede-exploitanten van bedrijven met een meerhoofdige leiding inbegrepen, tenzij uitdrukkelijk anders is vermeld.
 - 2) Op de afdeling Structuuronderzoek van het LEI is het gebruikelijk de letter B te reserveren voor de categorie hoofdberoepslandbouw met een nevenberoep.

D. Schijn- of restbedrijven : (bedrijven van) personen voor wie het grondgebruik of de veehouderij niet essentieel is voor hun inkomen doch meer voor zelfvoorziening, liefhebberij of uit traditie (veelal rustende boeren of niet-agrariërs).

De grootste en uiteraard belangrijkste categorie is die van hoofdberoepslandbouw. Wij zullen ons dan ook in hoofdzaak tot deze categorie beperken. De beide andere categorieën kunnen echter niet onbesproken blijven, omdat jaarlijks een aantal bedrijven uit de groep hoofdberoepslandbouw in een der andere groepen terechtkomt en omgekeerd.

In enkele andere gebieden zijn soortgelijke onderzoeken verricht 1). Vergelijkbare gegevens zullen geregeld tussen de tekst worden opgenomen.

§ 1. Het aantal geregistreerden naar beroepsgroepen

In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van het aantal geregistreerde exploitanten per beroepsgroep aan het begin en aan het einde van de onderzoeksperiode. Hieruit blijkt o.a. dat er zich, behalve door het verdwijnen en nieuwkomen van grondgebruikers, ook veranderingen voordoen door wisseling van beroepsgroep.

Tabel 4. Aantal exploitanten in 1968 en 1973 per beroepsgroep

	totaal	groep A 1973	groep C 1973	groep D 1973	verdwenen 1968-1973
groep A 1968	2505	1805	99	128	473
groep C 1968	837	52	533	69	183
groep D 1968	433	7	27	202	197
Totaal 1968	3775	1864	659	399	853
nieuw 1968-1973	478	370	82	26	
aantal in 1973	3400	2234	741	425	

Teneinde het belangrijkste gegeven uit deze tabel - de vermindering van het aantal exploitanten - duidelijk te analyseren, is een oriëntatie aangaande de aantalsverhoudingen tussen de beroepsgroepen en hoe deze zich hebben ontwikkeld, onmisbaar. Gegevens uit andere gebieden zijn hiervoor ter vergelijking beschikbaar.

1) Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven, resp. op de Drentse zandgronden, in de Friese weidestreek en De Wouden en in Limburg. Resp. publikaties nr. 2.45, 2.46 en 2.60.

Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven resp. op de zandgronden, in het midden en oosten van Noord-Brabant en in Zuid-Holland. Publikaties nr. 2.11 - 2.13 en 2.23.

De bedrijfshoofden in groep A maakten in 1968 ongeveer twee derde (66%) uit van alle exploitanten, ca. 22% behoorde toen tot groep C en 12% tot groep D. Gedurende de periode 1968-1973 heeft dit beeld zich niet gewijzigd. Ook in de andere onderzochte gebieden deden zich dien-aangaande geen opmerkelijke veranderingen voor zoals uit tabel 5 blijkt.

Tabel 5. Percentage exploitanten per beroepsgroep

Beroeps- groepen	Drente		Friesland		Limburg		Riv.kleigeb.	
	1966	1971	1966	1971	1967	1972	1968	1973
A	74	75	68	70	71	75	66	66
C	15	15	19	18	20	18	22	22
D	11	10	13	12	9	7	12	12

De provincie Limburg vertoont de grootste verschuivingen ten gunste van de groep hoofdberoepslandbouw. Overigens blijkt dat in de rivier-kleigebieden het niet-agrarisch grondgebruik (beroepsgroepen C en D) relatief sterker is vertegenwoordigd dan in de drie andere gebieden.

Uit de gegevens van tabel 4 valt af te leiden dat in de periode 1968-1973 het aantal exploitanten met een agrarisch hoofdberoep (groep A), met 10,8% is verminderd, wat overeenkomt met 2,3% per jaar 1).

Tabel 6. De jaarlijkse procentuele vermindering van het aantal exploitanten per beroepsgroep

Beroeps- groepen	Drente 1966/71	Friesland 1966/71	Limburg 1967/72	Riv.kleigeb. 1968/73
A	2,9	2,9	4,0	2,3
C	2,6	4,5	7,2	2,4
D	4,7	5,6	9,5	0,4
Alle	3,1	3,6	5,1	2,1

In alle onderscheiden beroepsgroepen is de vermindering van het aantal exploitanten in de rivierkleigebieden ten achtergebleven bij de andere gebieden, vooral bij Limburg, waar de vermindering ruim tweemaal zo sterk was. Met betrekking tot de groep hoofdberoepslandbouw (A) zijn de verschillen minder groot, maar toch nog duidelijk aanwezig.

Waardoor zijn deze verschillen veroorzaakt, en in welke mate?
Beantwoording van deze vraag vereist een andere benadering van het cijfermateriaal.

1) Volgens de formule $(1-d)^n$.

De vermindering van het aantal exploitanten uit de groep hoofdberoepslandbouw, is per saldo een gevolg van:

a. het uittreden uit, resp. toetreden tot deze beroepsgroep, zonder dat men nadien resp. voordien grond en/of vee exploiteerde.

b. mutaties tussen de beroepsgroepen.

Het essentiële verschil is het grondgebruik en/of de veehouderij. In geval b behielden degenen die als gevolg van beroepsverandering of beroepsbeëindiging in groep C of D terechtkwamen, het reeds aanwezige grondgebruik en/of het vee geheel of gedeeltelijk, terwijl degenen die vanuit groep C of D in groep A terechtkwamen reeds grond en/of vee exploiteerden.

In geval a werd bij uittreding de grond en/of het vee afgestoten, terwijl de toegetreden voordien geen grond of vee in exploitatie hadden. Hieronder vallen ook de overdrachten resp. overnemingen. Tabel 7 geeft een overzicht van de relatieve omvang van deze mutaties in de 4 onderzochte gebieden.

Tabel 7. Mutaties in het aantal exploitanten in de beroepsgroep hoofdberoepslandbouw, in een 5-jarige periode 1) 2)

Aard der mutatie	Drente 1966/71	Friesland 1966/71	Limburg 1967/72	Riv.kleigeb. 1968/73
Verdwenen uit groep A (-)	19,0	26,2	23,1	18,9
Nieuw in groep A (+)	10,2	15,3	10,6	14,8
Saldo groep A (-)	8,8	10,9	12,5	4,1
Van groep A naar gr.C (-)	2,8	1,7	4,1	4,0
Van groep C naar gr.A (+)	1,4	1,1	0,9	2,1
Saldo groep A (-)	1,4	0,6	3,2	1,9
Van groep A naar gr.D (-)	3,5	2,5	3,1	5,1
Van groep D naar gr.A (+)	0,1	0,1	0,1	0,3
Saldo groep A (-)	3,4	2,4	3,0	4,8
Tot.vermindering groep A				
in %	13,6	13,9	18,7	10,8
aant. (100%)	241	304	421	271
waarvan in %				
mut.in de beroepsgroepen	35	22	33	62
uit-/toetreding	65	78	67	38

1) Inclusief de overdrachten/overnemingen

2) In % van het aantal in 1968

Het mutatiepatroon in de rivierkleigebieden wijkt opvallend sterk af van dat in de andere gebieden. Bijna twee derde van de vermindering in

het aantal exploitanten is hier een gevolg van mutaties tussen de beroepsgroepen, terwijl dat in de andere gebieden varieert tussen een kwart en een derde. Het aantal beroepsbeëindigingen met behoud van grond/vee is er belangrijk groter, het saldo van uit- en toetreding is slechts de helft tot een derde van de andere gebieden.

Binnen het onderzochte gebied waren eveneens opvallende verschillen in mutatiepatroon te constateren. Zo komt het mutatiepatroon van de Oostelijke IJsselstreek, de Lijmers en het Land van Maas en Waal in Gelderland, alsmede de Oostelijke Langstraat in Noord-Brabant, nagenoeg overeen met dat in de provincie Drente. De Overijsselse IJsselstreek en de Westelijke IJsselstreek in Gelderland, alsmede de Betuwe en de Bommelerwaard, vertonen een mutatiepatroon dat vrijwel gelijk is aan dat van het totaal der rivierkleigebieden. Het Utrechtse Kromme Rijngebied evenals het Land van Altena in Noord-Brabant wijkt hiervan echter sterk af. Hier was de vermindering van het aantal exploitanten bijna uitsluitend een gevolg van mutaties tussen de beroepsgroepen.

§ 2. De uitgetreden bedrijfshoofden

In de periode 1968-1973 is ruim een kwart (26%) van de bedrijfshoofden uit de groep hoofdberoepslandbouw als zodanig verdwenen, naar verhouding evenveel landbouwers als tuinders. Door beroepsbeëindiging trad 14,5% uit deze beroepsgroep, door beroepsverandering 5,8%, terwijl 6% kwam te overlijden.

Tabel 8. Beroepsbeëindiging en beroepsverandering, naar leeftijd en oppervlakte (1968)

Leeftijd/ oppervlakte in 1968	Aantal expl. 1968 in steekproef	% exploitanten verdwenen door: 1)			Totaal
		over- lijden	beroeps- beëindiging	beroeps- verandering	
< 40 jr.	597	1,2	0,3	10,1	11,6
40 - 49 jr.	647	1,9	2,3	9,0	13,1
50 - 54 jr.	325	4,6	4,3	6,2	15,1
55 - 59 jr.	305	6,6	13,8	2,3	22,6
> 59 jr.	631	15,2	45,8	0,2	61,2
Totaal	2505	6,0	14,5	5,8	26,3
Landbouwers	1958	6,6	14,1	5,4	26,1
Tuinders	547	3,8	15,5	7,5	26,9
< 5 ha	695	5,9	19,3	7,6	32,8
5 - 10 ha	677	6,8	14,9	8,1	29,8
10 - 15 ha	458	5,2	10,9	4,6	20,7
15 - 20 ha	297	5,4	12,1	2,4	19,9
> 20 ha	378	6,1	10,8	2,6	19,6

1) Exclusief bedrijfswisselingen (1,7%).

De beroepsbeëindigingen vóór de 60-jarige leeftijd betreft bijna uitsluitend langdurig zieke of invalide bedrijfshoofden.

Gedurende de periode van onderzoek heeft nog niet de helft (46%) van de boeren en tuinders die aan het begin daarvan 60 jaar of ouder waren, het beroep beëindigd. De gemiddelde leeftijd waarop dit (excl. de invloed van overlijden) plaats had bedroeg 67 jaar.

Ruim 80% van de boeren en tuinders die van beroep veranderde was in 1968 jonger dan 50 jaar. De gemiddelde leeftijd ten tijde van de beroepsverandering was ca. 44 jaar. Dit is 2 à 3 jaar jonger dan wat in Drente, Friesland en Limburg werd geconstateerd. Daar kwamen naar verhouding meer beroepsveranderingen van personen boven de 50 jaar voor. Wellicht speelt hier de periode van onderzoek een rol. Dit had in de rivierkleigebieden later plaats en in 1972 begon reeds een periode van vermindere werkgelegenheid, wat de ouderen uiteraard het eerst merkten.

Van de bedrijven van personen die van beroep veranderden, was driekwart kleiner dan 10 ha. In 90% van deze gevallen ging beroepsverandering gepaard met bedrijfsopheffing.

Ook beroepsbeëindiging kwam naar verhouding meer voor op bedrijven kleiner dan 10 ha (65%). Ruim de helft van deze beroepsbeëindigingen ging gepaard met bedrijfsopheffing.

In de periode van onderzoek is slechts in zeer beperkte mate gebruik gemaakt van de beëindigingsregeling van het O.- en S.-fonds. Van de beroepsbeëindigingen verliep ruim 3%, van de beroepsveranderingen 12% via deze regeling.

Na beroepsverandering en na beroepsbeëindiging kunnen de betreffende personen nog wel geregistreerd blijven. Wij hebben dan te maken met de overgang van hoofdberoepslandbouw naar nevenberoepslandbouw c.q. restbedrijven. Van alle beroepsveranderaars hield 57% en van de beroepsbeëindigers 34% nog grond en/of vee aan. Deze overgang betekende doorgaans wel een belangrijke inkrimping van de oorspronkelijke oppervlakte, zoals uit tabel 9 blijkt.

Tabel 9. Grondgebruik na beroepsverandering en - beëindiging

	1e exploitanten in de steekproef		Gem. bedrijfsoppervlakte	
	Aantal	% 1)	1968	1973
Beroepsverandering met grondgebruik nadien	81	3,2	7,01	5,43
Beroepsbeëindiging met grondgebruik nadien	110	4,4	6,57	3,94
Beroepsverandering en geen grond nadien	60	2,4	9,13	0
Beroepsbeëindiging en geen grond nadien	217	8,7	10,77	0

1) in % van het aantal in 1968

Bij beroepsverandering wordt vaker en meer grond aangehouden dan bij beroepsbeëindiging.

De bedrijven van degenen die na de beroepsbeëindiging c.q. -verandering geen grond en/of vee meer aanhouden waren in 1968 gemiddeld duidelijk groter in oppervlakte dan de bedrijven van hen die na de beroepsmutatie geen grond meer aanhielden.

Beroepsbeëindiging met behoud van grond/vee, is veelal een geleidelijk verlopend proces. Bij beroepsverandering blijft het grondverlies in eerste instantie nog beperkt.

De gevolgen van de beroepsveranderingen en beroepsbeëindigingen voor het vrijkomen van grond, worden in hoofdstuk III nader omschreven. Tabel 10 geeft een indruk van de nieuwe beroepen van de van beroep veranderde boeren.

Tabel 10. Beroepsveranderaars naar leeftijd, beroepssector en uitgangspositie in de landbouw

Beroepssectoren	< 40 jaar	40-50 jaar	> 50 jaar	Totaal		Voorheen	
					%	landbouwer	tuinder
Zelfstandig	11	11	6	28	19	18	10
Agrarische loondienst	2	2	3	7	5	4	3
Agr.verwant	4	2	2	8	5	5	3
Niet-agrarisch	42	40	17	99	68	74	25
Zonder/onbekend	1	3	-	4	3	4	-
Totaal abs.	60	58	28	146	100	105	41
%	10	9	2	6	.	5	7

Twee derde van de van beroep veranderde bedrijfshoofden ging in loondienst werken in de niet-agrarische sector. Het betreft in hoofdzaak fabrieksarbeid en het bouwvak. Bijna 20% bleef zelfstandig in de agrarische verwante of niet-agrarische sector.

Over het algemeen is er geen duidelijk verband tussen de leeftijd en het gekozen beroep. Tussen de boeren en tuinders is er evenmin een duidelijk verschil in keuze te zien. Wel is er enig verschil tussen de grotere en kleinere boeren. Eerstgenoemden onderscheiden zich door het kiezen van over het algemeen hoger gekwalificeerde beroepen, terwijl er minder in loondienst zijn gaan werken.

§ 3. De toegetreden bedrijfshoofden

In dit onderzoek is naast de toetreding vanuit de aankomende generatie boeren en tuinders en door het boer worden van personen met een ander beroep ook de voortzetting van het bedrijf door een weduwe als toetreding beschouwd. Laatstgenoemde gevallen kwamen nl. in een te

klein aantal (31) voor om als een aparte groep te behandelen.

In tabel 8 (zie blz. 27) is per grootteklasse het verdwijnen en het nieuwkomen van exploitanten weergegeven.

Tegenover de uittredingen stond een belangrijk aantal toetredingen, bij de tuinders in sterkere mate dan bij de landbouwers.

Op de kleinere landbouwbedrijven was de uittreding het grootst. Hier is ruim een derde van de exploitanten uit de agrarische sector verdwenen. Men zou verwachten dat de toetreding hier het geringst zou zijn, dit is echter niet het geval, omdat velen zich richten op veredelingsproductie.

Van alle toegetreden eerste exploitanten hadden er in 1973 28% een bedrijfsomvang van 150 sbe of meer, ruim de helft (57%) kwam boven de 90 sbe.

Met betrekking tot het bedrijfstype kan worden vermeld, dat 39% van de toegetreden eerste exploitanten in 1973 een rundveehouderijbedrijf exploiteerde, in 24% van de gevallen waren het veredelingsbedrijven en voor 27% tuinbouwbedrijven. Beperken wij ons tot de jongere generatie toegetredenen, dan waren het iets meer tuinbouwbedrijven (30%) en wat minder rundveehouderijbedrijven (36%).

Ongeveer 60% van de toegetreden eerste exploitanten was in 1973 jonger dan 40 jaar, terwijl 82% jonger dan 50 jaar was. Gemiddeld was de aankomende generatie (degenen voor wie toetreding tot de landbouw hun eerste zelfstandige beroep vormde) 1) 31 jaar bij toetreding. Dit komt ongeveer overeen met wat in Limburg werd geconstateerd maar is 3 à 4 jaar lager dan wat zich in Friesland en Drente voordeed.

Toetreding tot de groep hoofdberoepslandbouw heeft overigens niet alleen plaats door beroepsaanvaarding van de jongere generatie zoals uit tabel 11 valt af te lezen.

Tabel 11. Wijze van toetreding per oppervlakteklasse

	Aantal toe- getreden ex- ploitanten x)	% toegetreden expl. naar aanko- mende generatie	door over- lijden echtgenoot	van beroep veranderd had reeds grond/vee	had geen grond/vee
< 5 ha	128	55	5	20	20
5 - 10 ha	78	70	9	13	8
10 - 15 ha	55	68	18	7	7
15 - 20 ha	34	82	9	3	6
> 20 ha	81	88	6	1	5
Totaal	376	70	8	11	11
Gem. leeftijd	35 jaar	31 jaar	56 jaar	43 jaar	35 jaar

x) Exclusief bedrijfswisseling en toetreding door administratieve mutaties.

1) Het gaat hier om jongeren, die eerder thuis of in enkele gevallen elders meewerkten. De grens tussen de aankomende generatie en beroepsverandering is niet exact te trekken.

Tabel 12. Het aantal togetreden en uitgetreden exploitanten

Beroepsgroep	Grootte- klasse in ha	Aantal exploitanten		Uitgetreden exploitanten 1)		Togetreden exploitanten 1)		
		1968		1972		abs.	in % van	
		abs.	index 2)	abs.	index 2)		1968	1972 het tot.
Landbouwer	< 10	892	723	81	315	35	146	16 20 34
Landbouwer	10 - 20	704	643	91	147	21	86	12 13 20
Landbouwer	> 20	362	355	98	80	22	73	20 21 17
Landbouwer	totaal	1958	1721	88	542	28	305	16 18 71
Tuinder	totaal	547	513	94	158	29	124	23 24 29
Landbouwer + tuinder	totaal	2505	2234	89	700	28	429	17 19 100

1) Inclusief bedrijfswisselingen; indien dit binnen de gemeente van onderzoek plaats had, komen ze dus twee maal voor.

2) 1968 = 100.

Laten we de toetreding via bedrijfswisseling buiten beschouwing, dan blijkt dat ruim twee derde van de toegetreden exploitanten uit de aankomende generatie kwam en 22% door beroepsverandering toetrad. De helft van deze laatste groep had voordien reeds grond en/of vee in exploitatie. Opvallend is dat degenen die reeds grond/vee in gebruik hadden bij toetreding gemiddeld 8 jaar ouder waren dan de toetreders door beroepsverandering zonder grond/vee voordien.

Van degenen die bij toetreding van beroep veranderden werd bijna de helft tuinder, een kwart heeft een veredelingsbedrijf en een zelfde aantal heeft een rundveehouderijbedrijf. De bedrijfsomvang van ruim de helft van hen was in 1973 kleiner dan 90 sbe. Deze groep had derhalve duidelijk kleinere bedrijven dan de toegetreden aankomende generatie waarvan bijna twee derde een bedrijf groter dan 90 sbe exploiteert.

Driekwart van de toegetreden en in de aankomende generatie (1e exploitant zijnde) nam een bestaand bedrijf (hoofdberoepslandbouw) geheel of gedeeltelijk over. De rest stichtte een nieuw bedrijf hetzij door afsplitsing van een bestaand bedrijf of door kopen/pachten van losse percelen of men stichtte een veredelingsbedrijf zonder cultuurgrond.

De door beroepsverandering toegetreden die reeds grond/vee in exploitatie hadden gingen deze als hoofdberoepslandbouw exploiteren, terwijl ruim de helft van hen voordien geen grond/vee had en een bestaand bedrijf overnam. De anderen (44%) stichtten een bedrijf.

Thans volgt een overzicht van de beroepen van de exploitanten die een ander beroep uitoefenden voordat zij boer of tuinder werden.

Tabel 13. Vorig beroep van de van beroep veranderde toegetreden exploitanten

	%
Agrarisch loondienst	29
Agrarisch verwant loondienst	7
Agrarisch verwant zelfstandig	23
Niet-agrarisch zelfstandig	10
Niet-agrarisch loondienst	29
Onbekend	2

De betreffende bedrijfshoofden waren voordien voor het merendeel in loondienst (65%), zowel in de agrarische als in de niet-agrarische sector. De zelfstandigen onder hen kwamen voornamelijk uit agrarisch verwante beroepen, zoals veehandel, loonwerk enz.

§ 4. De bedrijfswisseling

Er is van bedrijfswisseling sprake indien een bedrijfshoofd een bedrijf uit de groep hoofdberoepslandbouw verlaat en elders een dito bedrijf gaat exploiteren aanvankelijk en/of later als eerste- of als mede-

exploitant. Dit proces kan zich volledig binnen de gemeente van onderzoek afspelen, maar ook ten dele erbuiten. In het eerste geval is het bedrijfshoofd in beide peiljaren in het onderzoek betrokken, zodat er in feite geen sprake is van uit- en toetreding tot de beroepsgroep. In het tweede geval valt de uittreding, dan wel de toetreding buiten de waarneming omdat het onderzoek slechts een beperkt gebied omvat. In groter verband is er dan evenmin sprake van uit- en toetreding.

Uitgaande van wat er met de bedrijven gebeurd als gevolg van bedrijfswisseling van de exploitant(en), kan er sprake zijn van: bedrijfsoverdracht, bedrijfsovernemering, bedrijfsopheffing, bedrijfssplitsing, bedrijfsstichting, samenvoeging van bedrijven en overgang van bedrijven naar een andere beroepsgroep. Dit laatste als het bedrijf aan een niet-agrariër wordt overgedragen c.q. van een niet-agrariër wordt overgenomen.

De bedrijfswisselingen kunnen dus vanuit twee uitgangspunten worden bekeken, nl. de exploitanten en het bedrijf.

Tabel 14. De bij bedrijfswisseling betrokken exploitanten

Positie van het bedrijfs- hoofd	Binnen de gemeente				Buiten de gemeente			
	vanaf 1968		vóór 1973		het bedrijf		het bedrijf	
	over- gedra- gen	opge- heven	over- geno- men	ge- sticht	over- gedra- gen	opge- heven	over- geno- men	ge- sticht
1e exploitant	2	8	3	10	2	21	18	9
2e exploitant	3	-	1	-	-	-	2	-
3e exploitant	1	-	-	-	1	-	-	-
4e exploitant	-	-	-	-	-	-	-	-
alle exploitanten	6	8	4	10	3	21	20	9

Binnen de gemeente zijn een viertal medeexploitanten uit de gemeenschappelijke exploitatie getreden en hebben d.m.v. bedrijfssplitsing zelf een bedrijf gesticht. Het aantal naar een andere gemeente vertrokken bedrijfswisselaars was minder groot dan het aantal dat zich in de gemeente van onderzoek vestigde. Van deze laatsten heeft twee derde een bedrijf overgenomen en een derde stichtte een nieuw bedrijf.

Bedrijfswisseling komt zowel onder jongere als onder oudere bedrijfshoofden voor. Het is veelal een gevolg van omstandigheden het bedrijf betreffende, o.a. het elders op een groter bedrijf terecht kunnen. De bedrijven waarop de bedrijfswisselaars zich vestigden waren (in 1973) ongeveer een derde groter dan de bedrijven (in 1968) die werden verlaten (gemiddeld resp. 14 en 11 ha.). Driekwart van de verlaten bedrijven is opgeheven. Daartegenover is ruim de helft (56%) van de nieuw betrokken bedrijven overgenomen.

§ 5. De bedrijven van de uitgetreden en toegetroeden bedrijfshoofden en de bedrijfsoverdracht

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de bestemming van de bedrijven van de uitgetreden bedrijfshoofden en op de wijze waarop de toegetroeden bedrijfshoofden hun bedrijf verkregen. Het gaat hierbij alleen om de eerste exploitanten teneinde dubbeltellingen met het aantal bedrijven te voorkomen.

Tabel 15. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bestemming van de bedrijven

Wijze van uittreden 1e exploitanten 1)	Aantal verdwenen 1e exploitanten	Bestemming van de bedrijven (%)		
		overgedragen 2)	opgeheven	nevenberoeps-landb. rest. bedr.
Overlijden	132	61	23	16
Beroepsbeëindiging	349	39	27	34
Beroepsverandering	141	9	32	59
Totaal	622	36	28	36

1) Excl. bedrijfswisselingen

2) Incl. voortzetting door mede-exploitant

Van de bedrijven van de uit de groep hoofdberoepslandbouw getreden bedrijfshoofden is 36% overgedragen en in dezelfde beroepsgroep gecontinueerd. Eveneens 36% van deze bedrijven werd voortgezet als nevenberoepslandbouw of restbedrijven terwijl 28% van de bedrijven werd opgeheven. De overgedragen bedrijven gingen voor 69% naar een zoon of schoonzoon, voor 15% naar een vreemde en voor 13% naar de echtgenote (overlijden). Overdracht aan familie, geen kinderen zijnde, kwam slechts sporadisch voor.

Er is een zeer duidelijk verschil in de bestemming van de bedrijven bij de verschillende oorzaken van uittreding van het bedrijfshoofd. Bij beroepsverandering wordt slechts een zeer beperkt aantal bedrijven in de oorspronkelijke beroepsgroep voortgezet, in de meeste gevallen wordt het bedrijf dan (veelal verkleind) als nevenberoepslandbouw voortgezet of opgeheven. Het aantal opgeheven bedrijven kan overigens niet nauwkeurig uit deze tabel worden afgeleid, omdat opheffing ook een gevolg kan zijn van bedrijfswisseling, zoals in hoofdstuk III zal blijken.

Vergelijken we de cijfers uit tabel 15 met soortgelijke gegevens uit Friesland, Drente en Limburg, dan blijkt dat in de rivierkleigebieden de overgang naar het grondgebruik door niet-agrariërs veel omvangrijker was dan in de hiervoor genoemde gebieden. In par. 1 werd de naar verhouding grote omvang van deze groep grondgebruikers reeds signaleerd.

Tabel 16. Overdracht van de gecontinueerde bedrijven

Wijze van uittreden le exploitanten	Aantal voortgez. bedrijven	Bedrijven voortgezet door (%)				
		zoon zoon	schoon- zoon	echtge- note	andere fam.	vreem- de
Overlijden	80	44	4	36	7	9
Beroepsbeëindiging	135	81	5	-	1	13
Beroepsverandering	12	17	8	-	-	75
Totaal	227	64	5	13	3	15

Bij beroepsbeëindiging ligt het accent sterk op overdracht aan een (schoon)zoon. Bij beroepsverandering gaat het merendeel van de bedrijven naar vreemden.

De gemiddelde leeftijd van de uitgetreden bedrijfshoofden is 65 jaar. Bij overdracht aan een (schoon)zoon heeft men gemiddeld eerst op een leeftijd van 68 jaar afstand van het bedrijf gedaan. Dit is op hogere leeftijd dan in Limburg en aanmerkelijk hoger dan in Drente en Friesland (resp. ca. 61 en 60 jaar).

Op gemiddeld 31-jarige leeftijd heeft de (schoon)zoon het bedrijf van (schoon)vader overgenomen, dus op iets oudere leeftijd dan bij bedrijfsaanvaarding in het algemeen (ca. 30 jaar).

Gedurende de 5-jarige periode van onderzoek vertoonde de gemiddelde leeftijd waarop het bedrijf werd overgedragen aan een zoon, enige fluctuaties en een lichte tendens tot dalen. De gemiddelde leeftijd waarop het bedrijf werd overgenomen door de zoon vertoonde geen neiging tot stijgen of dalen.

Uit de gemiddelde leeftijd van afstand doen ten gunste van de zoon en de gemiddelde leeftijd van bedrijfsaanvaarding door de zoon resulteert een gemiddelde generatieafstand van 37 jaar hetgeen vrij hoog is. Dit kan erop duiden dat vele bedrijven niet aan de oudste zoon maar aan een jongere of de jongste zoon zijn overgedragen. Dit verschijnsel neemt vermoedelijk niet toe aangezien de gemiddelde leeftijd van overneming niet de neiging heeft tot dalen, zoals reeds eerder is opgemerkt.

Van de toegetreden 1e exploitanten nam 61% een bedrijf over, kwam 23% door stichting of splitsing aan een nieuw bedrijf, terwijl 16% door van de landbouw het hoofdberoep te maken, boer of tuinder werd (bijlage 2).

§ 6. De gemeenschappelijke exploitatie

In dit onderzoek is van gemeenschappelijke exploitatie sprake, wanneer meer dan één bedrijfshoofd geregistreerd is voor hetzelfde bedrijf en het bedrijf dus gezamenlijk gevoerd wordt.

In 1968 was op 5,4% van de bedrijven meer dan één exploitant aanwezig en op 0,9% meer dan twee exploitanten. In 1973 waren deze percentages gestegen tot resp. 6,7% en 1%.

Tabel 17. De gemeenschappelijke exploitatievormen in de steekproef

Exploitatievorm	Aantal gemeenschappelijk geëxploiteerde bedr.					
	1968			1973		
	landb.	tuinb.	totaal	landb.	tuinb.	totaal
1 (schoon)vader-zoon	26	4	30	24	9	33
2 broer(s)-zuster(s)	76	19	95	72	25	97
3 overige vormen	3	1	4	5	3	8
Totaal	105	24	129	101	37	138
in % v/h tot.aant.bedr.	5,7	4,6	5,4	6,3	7,8	6,7

In de rivierkleigebieden komt de gemeenschappelijke exploitatie minder frequent voor dan in Friesland en Drente.

Op ongeveer driekwart van de gezamenlijk geëxploiteerde bedrijven is het een samenwerking tussen broer(s) en zuster(s). In bijna een kwart van de gevallen is het een vader-zoon combinatie.

Op de bedrijven van 20 ha en groter treft men naar verhouding tweemaal zoveel gemeenschappelijke exploitatie aan dan op de bedrijven kleiner dan 20 ha.

Tabel 18. De gemeenschappelijke exploitatie in % per grootteklasse

Grootteklasse in ha	1968	1973
< 5	4	4
5 - 10	5	6
10 - 15	6	7
15 - 20	5	6
≥ 20	10	11
Totaal	6	7

In de periode van onderzoek is het aantal enigszins gestegen, de wijzigingen in de grootteklasse waren echter gering.

Van de 282 mede-exploitanten verdwenen er 41, terwijl er 53 toetraden.

Zowel de redenen van verdwijning als de wijze van toetreding gaven bij de medeexploitanten enige verschillen te zien t.o.v. die der eerste exploitanten. Er kwamen naar verhouding minder beroepsveranderingen voor, terwijl er meer zijn overleden. Het aantal toetgetreden medeexploitanten waarbij de toetreding tegelijk hun eerste beroepsuitoefening betekende, was naar verhouding belangrijk groter dan onder de toetgetreden eerste exploitanten.

Het ontstaan van een gemeenschappelijke exploitatie had tot gevolg dat degenen die toetraden, op jongere leeftijd zelfstandig werden dan degenen die zonder deze tussenvorm een bedrijf aanvaardden.

De abdicatieleeftijd van de medeëxploitanten was hoger dan die van degenen die zonder de tussenvorm van een gemeenschappelijke exploitatie het beroep beëindigden.

Dit wijst er op dat door een gemeenschappelijke exploitatie de tijdsduur van het ondernemersschap wordt verlengd.

HOOFDSTUK III

De veranderingen in het aantal bedrijven

Zoals reeds in de inleiding is vermeld, staan in dit hoofdstuk de bedrijven centraal, nl. de omvang van de aantalsvermindering en de wijze waarop dit proces zich voltrok. De in het vorige hoofdstuk geconstateerde vermindering van het aantal bedrijfshoofden was uiteraard van invloed op de daling van het aantal bedrijven.

Het onderscheid in grondgebruik door agrariërs (A-bedrijven) en niet-agrariërs (C- en D-bedrijven), zoals dat in hoofdstuk II is toegepast, blijft gehandhaafd. Ter plaatse is de motivering van dit onderscheid evenals een omschrijving van de onderscheiden categorieën weergegeven.

Wanneer er over absolute aantallen wordt gesproken, dan heeft dit altijd betrekking op aantallen in de steekproef, die ten behoeve van dit onderzoek werd gehouden.

§ 1. Het aantal bedrijven en de mutaties naar beroepsgroepen

In de 15 gemeenten van onderzoek werden in mei 1968 2352 bedrijven door grondgebruikers (geregistreerden) met als hoofdberoep landbouwer, veehouder of tuinder geëxploiteerd (beroepsgroep A) 1). Vijf jaar later was het aantal A-bedrijven gedaald tot 2069, per saldo een vermindering van 12% t.o.v. het aantal in 1968. Een jaarlijkse vermindering dus van 2,5% 2). Het aantal bedrijven in de groepen C en D verminderde in dezelfde periode per saldo slechts met 8,4%, hetgeen neerkomt op 1,7% per jaar. (Tabel 1)

De vermindering van het aantal bedrijven was het gevolg van het feit, dat er meer bedrijven uit de betreffende groep verdwenen dan erbij kwamen. Het verdwijnen had plaats door bedrijfsopheffing en door overgang naar een andere beroepsgroep. Nieuwe bedrijven kunnen er in een bepaalde groep bijkomen door bedrijfsstichting (en afsplitsing) en door overkomst uit een andere beroepsgroep. Met betrekking tot de overgang van de ene beroepsgroep naar de andere kan nog worden opgemerkt, dat

1) Zoals reeds in het vorige hoofdstuk is vermeld is de letter B gereserveerd voor de categorie hoofdberoepslandbouw met een nevenberoep. Aangezien het aantal bedrijfshoofden (1e exploitanten) met een nevenberoep t.o.v. het aantal bedrijfshoofden zonder nevenberoep gering is (7,4% in 1968 en 8,6% in 1973), zal dit onderscheid verder niet ter sprake komen. Overigens nam het aantal slechts weinig toe, nl. van 162 in 1968 tot 164 in 1973.

2) Volgens de formule $(1-d)^n$.

de overgang van A naar C en D zich in veel sterkere mate voordoet dan de overgang in omgekeerde richting.

In de periode 1968-1973 verdwenen er 428 A-bedrijven oftewel 18,2% t.o.v. het aantal in 1968. Bijna de helft van dit aantal werd opgeheven. Van de andere helft (52%) werd 23% van de bedrijven voortgezet als neven-bedrijf, terwijl de rest overging naar groep D. In beide gevallen niet altijd geëxploiteerd door hetzelfde bedrijfshoofd, maar soms ook - in één op de zes keren - door een ander bedrijfshoofd.

Het verdwijnen van de A-bedrijven werd voor ruim een derde deel gecompenseerd, doordat er nieuwe bedrijven in deze groep bijkwamen (145). Van deze laatste groep waren er 90 nog niet eerder geregistreerd, terwijl er 55 uit de groepen C en D overgingen naar de categorie A.

Tabel 19. Verandering in het aantal bedrijven per beroepsgroep

Beroeps- groepen	Per 1 mei 1968	Aantal bedrijven								Per 1 mei 1973	
		Opgeheven		Naar C en D		Van C en D		Nieuw- geregis- treerd			
				resp. A		resp. A					
		Aant.	% 1)	Aant.	% 1)	Aant.	% 2)	Aant.	% 2)	Aant.	% 1)
A	2352	207	8,8	221	9,4	55	2,7	90	4,3	2069	88,0
C en D	1266	380	30,0	55	4,3	221	19,0	108	9,3	1160	91,6
Totaal	3618	587	16,2	276	7,6	276	8,5	198	6,1	3229	89,2

1) in % van het aantal in 1968

2) in % van het aantal in 1973

In diezelfde periode verdween een nog groter aantal C- en D-bedrijven (435), hetgeen neerkomt op 34,4% t.o.v. het aantal in 1968. Het merendeel daarvan (87%) werd zonder meer opgeheven. De rest van deze verdwenen bedrijven ging over naar de groep hoofdberoepslandbouw.

Uit tabel 19 valt af te leiden dat het naar verhouding grote aantal opgeheven C- en D-bedrijven ongeveer gelijk verdeeld is over deze beide groepen. Van de bedrijven die naar de groep hoofdberoepslandbouw zijn overgegaan, kwamen er meer van de groep nevenberoepsbedrijven, dan van de groep restbedrijven. Hun aantal te zamen bedroeg slechts een vierde van het aantal veranderingen in omgekeerde richting.

Vergelijken we de rivierkleigebieden met de Drentse zandgebieden resp. de Friese zand- en weidestrecken, dan blijkt de totale jaarlijkse afnemering van de categorie A-bedrijven in het rivierkleigebied het laagst te zijn. Ten opzichte van de provincie Limburg was hier het procentuele aantal verdwenen bedrijven van bovengenoemde groep veel geringer, terwijl naar verhouding het aantal nieuw geregistreerde en uit andere groepen afkomstige bedrijven groter was.

Een onderverdeling van de rivierkleigebieden in deelgebieden in Overijssel (IJsselstreek), Gelderland, Noord-Brabant en Utrecht (Kromme

Rijngebied) leverde met betrekking tot de ontwikkeling van het aantal bedrijven geen belangrijke verschillen op. In het omvangrijkste, Gelderse, rivierkleigebied waren naar verhouding meer A-bedrijven verdwenen (zowel opgeheven als overgegaan naar C en D), doch dit werd grotendeels gecompenseerd door een relatief groot aantal overgangen vanuit C en D, evenals nieuw geregistreerde bedrijven. Met betrekking tot de vermindering van de C- en D-bedrijven kan worden opgemerkt, dat er in het Kromme Rijngebied naar verhouding meer bedrijven waren opgeheven evenals overgegaan naar de groep A.

Opmerkelijk is het feit, dat het aantal nieuw geregistreerde bedrijven in de groep C en D niet minder was dan het aantal nieuwe A-bedrijven. Hiervan bestond driekwart uit C-bedrijven en een kwart uit D-bedrijven. Dit betekent, dat vooral niet-agrariërs een nevenberoep hebben gevonden in de landbouw, met name in de veredelingssector. Voorts waren er meer nevenberoepsbedrijven (groep C), die overgingen naar de categorie D dan omgekeerd.

§ 2. De verdwenen hoofdberoepslandbouwbedrijven

De uit de beroepsgroep hoofdberoepslandbouw verdwenen bedrijven waren in 1968 voor het grootste deel (79%) kleiner dan 10 ha. Er is op dit punt weinig verschil tussen bedrijven die worden opgeheven en die in een andere groep (C of D) worden voortgezet ¹⁾.

Ruim een kwart van de bedrijven met hoofdberoep landbouw die in 1968 kleiner dan 10 ha waren, zijn in 1973 uit deze groepen verdwenen. Van de bedrijven van 10 ha en groter verdween in deze periode 9%.

Van de verdwenen bedrijven werd bijna de helft opgeheven. Van de andere helft werd 23% in groep C voortgezet en 29% in groep D. Bijna driekwart van de opgeheven bedrijven viel uiteen. De grond werd verdeeld over meerdere bedrijven, terwijl bij de overige bedrijven de grond in overwegende mate door o.a. onteigening een niet-agrarische bestemming kreeg.

Er zijn naar verhouding meer tuinbouwbedrijven (22,4%) verdwenen dan landbouwbedrijven (17%). Van beide groepen werd er ongeveer de helft opgeheven.

Wanneer men de jaarlijkse ontwikkeling volgt, dan ziet men een tendentie naar een toeneming enerzijds van het aantal opheffingen en een vermindering anderzijds van het aantal A-bedrijven, die overgegaan zijn naar groep D.

1) De uit groep A verdwenen bedrijven zullen in deze paragraaf - waar dit zinvol is - worden onderscheiden in opgeheven bedrijven en bedrijven die in de groepen C en D terechtkwamen.

Tabel 20. De verdwenen bedrijven 1) met hoofdberoep landbouw

Bedrijfsoppervlakteklasse	Overijsselse IJsselstreek	Gelderse riv.kl.geb.	Kromme Rijngeb.	Brabantse riv.kl.geb.	Totaal riv.kl.geb.
< 5 ha	34,4	28,2	47,4	24,1	28,7
5 - 10 ha	17,8	23,5	31,8	25,3	22,9
10 - 15 ha	4,2	15,3	15,6	8,6	12,5
15 - 20 ha	7,1	7,0	7,9	6,5	7,1
20 - 30 ha	3,7	8,2	3,0	3,4	5,9
≥ 30 ha	-	5,4	-	-	3,0
Totaal	12,6	20,2	15,2	15,4	18,2
w.v. opgeheven 2)	31,0	48,8	52,0	61,0	48,4

1) in percentages van het aantal A-bedrijven in de overeenkomstige gebieden resp. grootteklasse.

2) in % van het totaal van de verdwenen A-bedrijven.

De verschillen tussen de deelgebieden zijn m.b.t. het percentage verdwenen bedrijven niet zo groot en vloeien hoofdzakelijk voort uit verschillen in de bedrijfsgroottestructuur. Naar verhouding verdwenen er in het Kromme Rijngebied veel meer bedrijven kleiner dan 10 ha dan in de overige streken van het rivierkleigebied. In het Brabantse rivierkleigebied waren van de verdwenen A-bedrijven relatief veel meer bedrijven opgeheven dan overgegaan naar de categorieën C en D. In de Overijsselse IJsselstreek was dit juist omgekeerd.

Vergelijken we de rivierkleigebieden met de Drentse zandgronden en met de provincies Friesland en Limburg, dan blijkt er met betrekking tot het percentage verdwenen bedrijven enige overeenkomst te zijn met het Drentse zandgebied en de Friese zand- en weidestrecken. In totaal verdween in de rivierkleigebieden 18,2%, dat is 3,9% per jaar van de A-bedrijven, terwijl in Friesland en Drente de jaarlijkse percentages resp. 3,8 en 3,7 bedroegen. Daartegenover stond Limburg met 5,2% per jaar. Door de relatief grote toevloed van nieuwe bedrijven - zowel nieuw gesticht als overgekomen uit de groepen C en D (dat is 1,2% per jaar) - nam het aantal A-bedrijven in de rivierkleigebieden in veel mindere mate af dan in de drie andere provincies. Per jaar respectievelijk de rivierkleigebieden met 2,5%, Friesland met 3,2%, Drente met 2,9% en Limburg met 4%.

Tabel 21. De verdwenen C- en D-bedrijven in de periode 1968-1973, verdeeld naar rivierklei-subgebieden

	Overtijsselse Ijsselstreek		Gelderse rivierkleigeb.		Kromme Rijngebied		Brabantse rivierkleigeb.		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
C-bedrijven:										
Opgeheven	19	21,3	127	20,0	10	37,0	27	32,5	183	21,9
Van C naar A	3	3,4	41	6,5	4	14,8	1	1,2	49	5,9
Van C naar D	3	3,4	62	9,8	1	3,7	3	3,6	69	8,3
Per 1 mei 1968	89	100,0	635	100,0	27	100,0	83	100,0	834	100,0
w.v. gecontinueerd	64	71,9	405	63,7	12	44,5	52	62,7	533	63,9
D-bedrijven:										
Opgeheven	36	69,2	137	41,3	10	55,6	14	46,7	197	45,6
Van D naar A	-	-	6	1,8	-	-	-	-	6	1,4
Van D naar C	2	3,8	23	6,9	1	5,6	1	3,3	27	6,3
Per 1 mei 1968	52	100,0	332	100,0	18	100,0	30	100,0	432	100,0
w.v. gecontinueerd	14	27,0	166	50,0	7	38,8	15	50,0	202	46,7

§ 3. De oorzaken van het verdwijnen van bedrijven

De oorzaak van het verdwijnen van bedrijven uit de groep hoofdberoepslandbouw valt hoofdzakelijk af te leiden uit de beroepssituatie van het bedrijfshoofd nadien 1). Hierbij zijn te onderscheiden: beroepsbeëindiging, beroepsverandering en bedrijfswisseling.

Alvorens nader in te gaan op de beroepsbeëindiging en beroepsverandering, lijkt het ons nuttig enkele opmerkingen te maken omtrent de bedrijfswisseling. Onder bedrijfswisseling wordt hier verstaan de situatie waarbij het oorspronkelijke bedrijf is opgeheven doch het bedrijfshoofd hetzelfde beroep bleef uitoefenen op een ander bedrijf. Indirect is ook in deze gevallen sprake van beroepsbeëindiging of beroepsverandering, maar het was vaak moeilijk na te gaan in hoeverre het vervangen bedrijfs- hoofd zijn beroeps carrière beëindigde dan wel van beroep veranderde of zelf van bedrijf wisselde. Om die reden is het - gezien het geringe aantal - niet zo bezwaarlijk deze bedrijfswisselingen te verdelen onder beroepsbeëindiging en beroepsverandering. Als verdeelsleutel is genomen de verhouding waaronder deze beroeps mutaties voorkwamen, nl. 67% beroepsbeëindiging en 33% beroepsverandering (zie tabel 4). Voorts zij opgemerkt, dat bij deze bedrijfswisseling uiteraard alleen die gevallen ter sprake komen, waarbij het oorspronkelijke A-bedrijf werd opgeheven.

Door beroepsbeëindiging (incl. overlijden) is in 5 jaar tijd 11,3% van de A-bedrijven uit deze groepen verdwenen, dat is per jaar 2,4%. Reken men een gedeelte van de bedrijfswisselingen ook tot beroepsbeëindiging, dan is het per jaar 2,6%.

Door beroepsverandering verdween in dezelfde periode 5,5% van de A-bedrijven, per jaar dus 1,1%. Inclusief het andere gedeelte van de bedrijfswisselingen is het per jaar 1,2%.

Als gevolg van beroepsbeëindiging en overlijden, zijn dus circa tweemaal zoveel bedrijven uit de groep hoofdberoepslandbouw verdwenen dan door beroepsverandering. In beide gevallen betreft het hoofdzakelijk bedrijven met een oppervlakte cultuurgrond van minder dan 10 ha.

In regionaal opzicht zijn de verschillen met betrekking tot het verdwijnen van bedrijven als gevolg van beroepsbeëindiging resp. beroepsveranderingen vrij gering. Qua aantal overtrof het Gelderse rivierkleigebied de overige deelgebieden. Bovendien kwamen er in dit deelgebied ook gevallen voor van beroepsbeëindiging resp. beroepsverandering met bedrijfsopheffing van A-bedrijven boven 20 ha, ofschoon hun aantal gering was.

De in tabel 22 weergegeven aantallen betreffen niet alle beroepsbeëindigingen, beroepsveranderingen of bedrijfswisselingen, doch alleen die waarbij tevens het oorspronkelijke A-bedrijf uit deze beroepsgroep verdween, hetzij door opheffing, hetzij door overgang naar de groepen C of D. Het totale aantal bedrijfshoofden dat zijn beroeps carrière beëindigde of van beroep veranderde, is weergegeven in hoofdstuk II.

1) Slechts één bedrijfshoofd per bedrijf, dus geen mede-exploitanten.

Tabel 22. Aantal uit de categorie A verdwenen bedrijven, ingedeeld naar de beroepsmutatie van het bedrijfs-
hoofd

Beroepsmutaties v.h. bedrijfshoofd		beroepsbeëindiging 1)				beroepsverandering				bedrijfs-	
		grootteklasse		grootteklasse		grootteklasse		grootteklasse		wisse-	
Bedrijfsmutaties		< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	to-taal	< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	to-taal	ling 2)	taal
<hr/>											
Opgeheven A-bedrijven											
aantal		106	21	2	129	33	9	3	45	33	207
% 3)		8,1	3,0	0,6	5,5	2,5	1,3	0,9	1,9	1,4	8,8
<hr/>											
Van A naar C											
aantal		12	1		13	67	15	2	84		97
% 3)		0,9	0,2		0,6	5,1	2,1	0,6	3,6		4,1
<hr/>											
Van A naar D											
aantal		102	18	4	124						124
% 3)		7,8	2,5	1,2	5,3						5,3
<hr/>											
Verdwenen A-bedrijven											
aantal		220	40	6	266	100	24	5	129	33	428
% 3)		16,8	5,7	1,8	11,3	7,6	3,4	1,5	5,5	1,4	18,2
<hr/>											
Idem incl. bedrijfswisseling											
% 3)					12,2				6,0		

1) Inclusief overlijden

2) Inclusief administratief

3) In % van het aantal A-bedrijven in 1968

De gemiddelde bedrijfsgrootte van de verdwenen bedrijven bedroeg in 1968 ongeveer 7 ha. Van de opgeheven bedrijven was de bedrijfsgrootte doorgaans groter dan die van de bedrijven welke in groep D terechtkwamen. De gemiddelde oppervlakte van bedrijven die als nevenbedrijf worden voortgezet was echter het grootst. In dit verband dient te worden opgemerkt, dat er in een vroeger stadium dan het moment waarop het onderzoek plaatsvond reeds sprake kon zijn van een meer of minder geleidelijke verkleining van de oppervlakte cultuurgrond op een aantal bedrijven.

Aangezien bijna de helft van de verdwenen A-bedrijven kleiner was dan 5 ha, bleef een verbetering van de bedrijfsgroottestructuur middels bedrijfsvergroting enigszins beperkt. Door beroepsbeëindiging kwam een oppervlakte cultuurgrond beschikbaar gelijk aan 4,4% van de in 1968 bij de hoofdberoepslandbouwbedrijven aanwezige oppervlakte. Bij beroepsverandering en bedrijfswisseling bedroegen deze percentages resp. 1,9 en 0,4.

Bij het onderzoek is tevens een indruk verkregen van de betekenis van de bedrijfsbeëindigingsregeling van het O.- en S.-fonds voor de opheffing van bedrijven. Van de in 1968 aanwezige bedrijven met hoofdberoepslandbouw was in 1973 slechts 0,8% met behulp van deze regeling beëindigd. Minder dan een tiende van alle opgeheven bedrijven uit deze categorie verdween binnen het kader van de O.- en S.-regeling (tabel 23). Een vergelijking met de verhoudingscijfers van andere provincies is niet zonder meer mogelijk, omdat de perioden waar binnen de ontwikkelingen zich voordoen slechts gedeeltelijk samenvallen. De percentages van Limburg, Friesland en Drente die betrekking hadden op de periode 1967-1972 waren aanzienlijk hoger, nl. 22, 37 en 33.

Tabel 23. Bedrijfsopheffing in het kader van de O.- en S.-regeling.

Oppervlakte- klasse 1968	Aantal opgeheven bedrijven met hoofdberoep landbouw				
	Totaal	van bedr. hoofden ≥ 50 jaar	In het kader van de O.- en S.-regeling		
			Aantal	in % van kolom 2	in % van kolom 3
< 5 ha	96	66	10	10,4	15,2
5 - 10 ha	61	47	4	6,6	8,5
10 - 15 ha	25	14	4	16,0	28,6
15 - 20 ha	14	8	-	-	-
≥ 20 ha	11	6	-	-	-
Totaal	207	141	18	8,7	12,8
< 15 ha	182	127	18	9,9	14,2
≥ 15 ha	25	14	-	-	-

De O.- en S.-regeling bleek in de praktijk alleen van betekenis op bedrijven kleiner dan 15 ha. Circa 14% van de in deze groep opgeheven be-

drijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar en ouder kwam voor rekening van het O.- en S-fonds. Ook dit was belangrijk minder dan in Limburg, Friesland en Drente, waar de percentages ruim het twee- tot drievoudige bedroegen.

Met betrekking tot de oppervlakte van de opgeheven bedrijven kwam in het kader van de bedrijfsbeëindigingsregeling een oppervlakte vrij die overeenkomt met 7% van de oppervlakte van alle opgeheven A-bedrijven.

Het aantal verdwenen bedrijven nam binnen de onderzochte periode van jaar op jaar gestadig toe, met uitzondering van het jaar 1970 waar een vermindering is geconstateerd. Het aantal bedrijfsbeëindigingen via het O.- en S.-fonds nam echter nog veel sterker toe. T.o.v. het aantal verdwenen bedrijven steeg het percentage A-bedrijven, waar gebruik gemaakt was van de bedrijfsbeëindigingsregeling van 1,5 in 1969 tot 11,1 in 1972.

§ 4. De nieuw geregistreerde bedrijven in de groep hoofdberoepslandbouw

In de periode 1968-1973 kwamen er in de gemeenten van onderzoek 145 nieuwe bedrijven uit de beroepsgroep A bij, dat is 7% van de in 1973 aanwezige bedrijven. Hiervan was 60% nieuw gesticht, terwijl 40% uit de groepen C en D overkwam. Het percentage nieuwe bedrijven was in het rivierkleigebied hoger dan in Limburg (6%), Friesland (3%) en Drente (4%).

Van de nieuw gestichte bedrijven bestond twee vijfde deel uit afsplitsingen van land- en tuinbouwbedrijven. De rest werd gevormd uit losse percelen of betrof uitsluitend veredelingsproductie. Van de nieuwe A-bedrijven, die afkomstig zijn van de groepen C en D, kwam 90% uit groep C. Bij bijna 60% van de nieuw gestichte A-bedrijven was het bedrijfshoofd afkomstig uit de groep agrarische jongeren die voor het eerst zelfstandig werden.

Van de uit groep C afkomstige bedrijven had 84% betrekking op beroepsverandering van het bedrijfshoofd. De overige 16% kwam via bedrijfsoverdracht e.q. -overneming van groep C in groep A.

Van de nieuw geregistreerde A-bedrijven was 57% landbouwbedrijven en 43% tuinbouwbedrijven. In beide groepen was het aantal nieuw gestichte bedrijven ongeveer gelijk. Daarentegen was het aantal nieuwe landbouwbedrijven, afkomstig uit de groep C resp. D, het tweevoudige resp. vijfvoudige van het aantal nieuwe tuinbouwbedrijven.

Ruim een derde van de oppervlakte van de nieuwe bedrijven uit de categorie A werd geëxploiteerd door bedrijfshoofden uit de jongere generatie die het hoofdberoep landbouwer of tuinder voor de eerste maal aanvaardden. De rest van de bedrijfsoppervlakte was in handen van personen, die het hoofdberoep hebben gekozen nadat zij van beroep zijn veranderd of van bedrijf zijn verwisseld.

Driekwart van de nieuwe tuinbouwbedrijven en 45% van de nieuwe landbouwbedrijven waren kleiner dan 5 ha. Voor alle bedrijven wordt dit percentage 58. Deze bedrijven ontstonden voor het merendeel door stich-

ting of door beroepsverandering van het bedrijfshoofd. Van de nieuwe bedrijven vormden de fruitteelt en veehouderij hoofdzakelijk de bestaansbronnen.

Met betrekking tot de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden van de nieuw geregistreerde bedrijven valt op te merken, dat het zwaartepunt lag tussen 25 en 45 jaar, nl. 65%. In de landbouwsector was dit percentage 60 en in de tuinbouw 71. Ruim een derde van de bedrijfshoofden in bovengenoemde leeftijdsklasse had een leeftijd, die varieert tussen 31 en 40 jaar.

§ 5. De gecontinueerde bedrijven in de groep hoofdberoepslandbouw

Van alle A-bedrijven uit 1968 was 88% in 1973 nog als zodanig aanwezig.

Een aantal van deze gecontinueerde bedrijven werd gedurende de periode waarop dit onderzoek betrekking heeft, aan een jongere generatie overgedragen. Ook hebben zich oppervlaktewijzigingen voorgedaan, hetgeen van invloed was op de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur. Aard en omvang van bovengenoemde wijzigingen vormen het onderwerp van deze paragraaf.

De bedrijfsoppervlaktestructuur van de in 1968 én in 1973 aanwezige bedrijven geeft enige verbetering te zien (tabel 24).

Tabel 24. Aantal bedrijven uit de categorie A, in 1968 én 1973 aanwezig per grootteklasse

Oppervlakteklasse	1968		1973	
	Aantal	%	Aantal	%
< 5 ha	475	25	464	24
5 - 10 ha	496	26	437	23
10 - 15 ha	370	19	349	18
15 - 20 ha	263	13	275	14
20 - 30 ha	224	12	280	15
≥ 30 ha	96	5	119	6
Totaal	1924	100	1924	100
5 - 15 ha	866	60	786	54
15 - 20 ha	263	18	275	19
≥ 20 ha	320	22	399	27
Totaal ≥ 5 ha	1449	100	1460	100

Het aantal bedrijven tussen 5 en 15 ha nam met 9,2% af. Daartegenover steeg het aantal bedrijven van 20 ha en groter met bijna een kwart. Van de A-bedrijven die zowel in 1968 als in 1973 als zodanig aanwezig

waren, wist 39% een areaaluitbreiding te realiseren, die gemiddeld 3,7 ha bedroeg. Bij 40% veranderde de oppervlakte nauwelijks en 21% onderging een verkleining van de oppervlakte die overeenkwam met gemiddeld 3 ha. In totaal steeg de gemiddelde bedrijfsgrootte van alle gecontinueerde bedrijven met 0,8 ha in 5 jaar tijd, hetgeen neerkwam op een areaalvergroting van 7%.

De aantalsverhouding tussen eigendoms- en pachtbedrijven was voor alle gecontinueerde bedrijven 7 op 3. Dezelfde verhouding werd bij de verkleinde bedrijven geconstateerd, terwijl bij de vergrote bedrijven de verhouding tussen eigendoms- en pachtbedrijven 3 op 2 lag.

Circa 12% van de gecontinueerde bedrijven ging door overdracht in andere handen over. Op de bedrijven kleiner dan 15 ha werden er naar verhouding minder overgedragen (9,8%) dan van de bedrijven groter dan 15 ha (17%). Dit ligt overigens voor de hand omdat vele kleine bedrijven verdwijnen bij gebrek aan een opvolger. Dit verschil in het rivierkleigebied komt vrij goed overeen met dat in de Friese weide- en zandgebieden.

Van de overgedragen bedrijven ging 69% naar een zoon of schoonzoon, 3% naar familieleden die niet tot het gezin behoren, 15% naar vreemden, terwijl bij 13% van de overdrachten het bedrijf als gevolg van het overlijden van het bedrijfshoofd op de weduwe werd overgeschreven.

Ruim 40% van de overgedragen A-bedrijven hadden inmiddels een areaalvergroting ondergaan van gemiddeld 17 ha in 1968 tot 21,7 ha in 1973. Een vijfde deel van bovengenoemde bedrijven waren verkleind van gemiddeld 18,3 ha in 1968 naar 15,2 ha in 1973, bij de rest veranderde de oppervlakte niet noemenswaard.

Van de aan de zoon of schoonzoon overgedragen bedrijven vertoonde ruim 40% een stijging in de bedrijfsgrootte van gemiddeld 4,5 ha. Circa 22% van deze categorie bedrijven onderging een verkleining van gemiddeld 3,6 ha.

Tijdens de periode van dit onderzoek was 2% van de gecontinueerde bedrijven bij een splitsing betrokken, d.w.z. er is een bedrijf afgesplitst. Meer dan een derde van deze splitsingen deed zich voor bij bedrijfsoverdracht aan de jongere generatie. Door splitsing van het bedrijf raakte men een deel van de grond kwijt. In hoeverre op de individuele bedrijven dit grondverlies gecompenseerd wordt door gebruiksverwerving van andere cultuurgrond, kon niet worden nagegaan. De gemiddelde bedrijfsgrootte van de bij splitsing betrokken bedrijven daalde van 18,4 ha in 1968 tot 13,7 ha in 1973. Bij de overgedragen bedrijven die bij splitsing waren betrokken, trad gemiddeld veel meer bedrijfsverkleining (6,1 ha) op dan bij de niet overgedragen gesplitste bedrijven (3,8 ha).

Naast bedrijfssplitsing kwam ook samenvoeging voor. Van de gecontinueerde bedrijven was ruim 3% tussen 1968 en 1973 bij een samenvoeging betrokken; 43% van deze bedrijven kregen er een A-bedrijf bij, 57% een C- of D-bedrijf. De samenvoegingen gingen in 11% van de gevallen gepaard met bedrijfsoverdracht. Ruim 70% van de bij samenvoeging betrokken bedrijven wist een areaaluitbreiding van gemiddeld 8,6 ha te realiseren. Van alle samengevoegde bedrijven steeg de gemiddelde bedrijfsgrootte met 6 ha.

Een groot aantal van de in het voorgaande besproken splitsingen had betrekking op zg. schijnsplitsingen. De overdrager behield een gedeelte van de grond voor eigen bezigheden en/of inkomensaanvulling met de bedoeling dit later weer bij het oorspronkelijke bedrijf te voegen. Zo was ook een aantal samenvoegingen in feite een herstel van een vroegere schijnsplitsing. Het exacte aantal was bij dit onderzoek niet na te gaan.

§ 6. De ontwikkeling van de bedrijfsoppervlaktestructuur

De veranderingen in het aantal bedrijven hebben duidelijk de bedrijfsoppervlaktestructuur in gunstige zin beïnvloed. Het betreft voornamelijk de vermindering van het aantal kleine bedrijven. De bedrijfsvergrotingen zijn echter beperkt gebleven, omdat door de verdwijning van kleine bedrijven slechts weinig cultuurgrond is vrijgekomen, terwijl bovendien een deel van deze vrijgekomen grond een niet-agrarische bestemming kreeg.

In deze paragraaf zullen eerst de aantallen bedrijven per grootteklasse in beide peiljaren worden vergeleken. Daarna volgt een overzicht van de vrijgekomen cultuurgrond en de oppervlaktewinst, die de A-bedrijven hebben geboekt.

Voor veredelingsbedrijven en in zekere mate ook voor tuinbouwbedrijven is de bedrijfsoppervlakte van weinig betekenis. Tijdens dit onderzoek konden de tuinbouwbedrijven vrij nauwkeurig worden gelokaliseerd, doch niet de veredelingsbedrijven, omdat de dierlijke veredeling vaak niet de enige produktierichting was. Het merendeel van deze intensief gevoerde bedrijven was kleiner dan 5 ha. In het overzicht over de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur zullen derhalve de bedrijven met minder dan 5 ha cultuurgrond buiten beschouwing worden gelaten.

Vergeleken met Limburg, Friesland en Drente lag de scheiding tussen de toe- en afnemende van de aantallen bedrijven in het rivierkleigebied iets lager, nl. in de grootteklasse van 10 tot 15 ha.

De omvangrijkste aantalsvermindering vond plaats in de grootteklasse van 5 tot 10 ha. Het aantal bedrijven in deze klasse verminderde in 5 jaar met 28%; in het Brabantse rivierkleigebied zelfs met meer dan 40%. Het aantal bedrijven van 20 ha en groter nam ruim een vijfde toe, relatief het meest in het Brabantse deel van het rivierkleigebied.

In de periode 1968-1973 verminderde niet alleen het aantal bedrijven uit de categorie A, doch ook de totale oppervlakte cultuurgrond die tot deze bedrijven behoort. Op bedrijven behorende tot de klasse van 5 tot 20 ha had een areaalvermindering plaats, terwijl in de categorie bedrijven van 20 ha en meer vergroting van de oppervlakte werd geconstateerd. Aangezien de hierbij betrokken oppervlakten van beide groepen elkaar compenseren, veranderde de oppervlakte cultuurgrond van al deze bedrijven (van 5 ha en groter) nauwelijks. Daartegenover verminderde het aantal bedrijven in laatstgenoemde klasse met 10%, zodat de gemiddelde bedrijfsgrootte toenam met 1,6%.

Het grondverkeer in de periode 1968-1973 was alleen per saldo na te gaan uit twee peildata, nl. 1968 en 1973 (zie bijlagen). Enkele belangrijke gegevens hieruit, uitgedrukt in procenten van de cultuurgrond in 1968, zijn vermeld in tabel 27.

Tabel 26. Ontwikkeling van het aantal A-bedrijven en de oppervlakte cultuurgrond in de periode 1968-1973 (in % van 1968).

	Bedrijven	Oppervlakte cultuurgrond
Per 1 mei 1968 (basis)	100	100
Opgeheven	8,8	5,7
	<u>91,2</u>	<u>94,3</u>
Van A naar C en D	9,4	5,5
	<u>81,8</u>	<u>88,8</u>
Van C of D naar A	2,3	1,2
	<u>84,1</u>	<u>90,0</u>
Nieuw gesticht	3,8	2,2
	<u>87,9</u>	<u>92,2</u>
Vergroting gecontinueerde bedrijven		6,2
		<u>98,4</u>

Vergroting gemiddelde bedrijfsgrootte: $98,4 : 87,9 = 11\%$.

De cultuurgrond van de opgeheven A-bedrijven had een oppervlakte, die overeenkwam met 5,7% van de totale oppervlakte in 1968, terwijl het areaal van deze bedrijven door overgang naar de categorieën C en D met 5,5% werd verkleind. De oppervlakte van de nieuw gestichte bedrijven bedroeg 2,2%, terwijl de C- en D-bedrijven die overgingen naar de A-groep een oppervlakte hadden, die correspondeert met 1,2%. De oppervlakte cultuurgrond van de A-bedrijven die zowel in 1968 als in 1973 als zodanig aanwezig waren, was in laatstgenoemd jaar 6,2% groter. Het resultaat van bovengenoemde ontwikkelingen was, dat de oppervlakte cultuurgrond van de bedrijven met hoofdberoep land- en tuinbouw in verhouding tot het aantal bedrijven van deze groep minder sterk was afgenomen, hetgeen een vergroting van de gemiddelde bedrijfsgrootte van 1,3 ha oftewel 12% tot gevolg had.

Ruim 5% van de totale oppervlakte cultuurgrond die in 1968 voor agrarische productie in gebruik was, heeft in de vijf jaren na 1968 een niet-agrarische bestemming gekregen. Dit ging nagenoeg geheel ten koste van de A-bedrijven. Het totale grondgebruik van de C- en D-bedrijven nam per saldo met 2,8% toe. In het Gelderse rivierkleigebied kreeg 6% van de oppervlakte cultuurgrond van de A-bedrijven een niet-agrarische bestemming en in het Brabantse deelgebied bedroeg het percentage slechts 3.

Tabel 27. De door beroepsbeëindiging en beroepsverandering vrijgekomen oppervlakte cultuurgrond resp. het aantal verdwenen bedrijven uit de categorie A (in % van 1968)

	Overijsselse Lijsselse		Gelderse riv.kl.gebied		Kromme Rijng gebied		Brabantse riv.kl.gebied		Totaal rivier- kleigebied	
	Vrijgeko- men cult.- grond	Verdwe- drijven	Vrijgeko- men cult.- grond	Verdwe- drijven	Vrijgeko- men cult.- grond	Verdwe- drijven	Vrijgeko- men cult.- grond	Verdwe- drijven	Vrijgeko- men cult.- grond	Verdwe- drijven
Beroepsbeëindiging: 1)										
Bedrijfsopheffing	1,1	2,1	3,6	5,9	2,2	5,5	3,0	7,5	3,0	5,5
Naar cat.C of D	2,0	3,6	4,2	6,9	1,3	3,6	1,9	3,7	3,2	5,8
Totaal	3,1	5,7	7,8	12,8	3,5	9,1	4,9	11,2	6,2	11,3
Beroepsverandering:										
Bedrijfsopheffing	0,7	1,5	1,9	2,3	0,0	0,6	0,7	1,1	1,3	1,9
Naar cat.C of D	3,3	5,1	2,1	3,4	2,6	3,6	1,4	2,3	2,3	3,6
Totaal	4,0	6,6	4,0	5,7	2,6	4,2	2,1	3,4	3,6	5,5
Totaal bedrijfsopheffing	1,8	3,6	5,5	8,2	2,2	6,1	3,7	8,6	4,3	7,4
Totaal naar C of D	5,3	8,7	6,3	10,3	3,9	7,2	3,3	6,0	5,5	9,4
Totaal	7,1	12,3	11,8	18,5	6,1	13,3	7,0	14,6	9,8	16,8

1) Inclusief overlijden

Het geheel van mutaties in aantallen bedrijven en oppervlakte cultuurgrond toont aan, dat verbetering van de bedrijfsgroottestructuur in alle groepen bedrijven voornamelijk werd bereikt door vermindering van het aantal bedrijven en in mindere mate door het gebruiksvrij komen van cultuurgrond voor vergroting van de gecontinueerde bedrijven en de nieuwe bedrijven in de groep hoofdberoepslandbouw.

Uit tabel 27 blijkt dat van de totale oppervlakte cultuurgrond, die in 1968 bij de bedrijven in groep A in gebruik was, in vijf jaar tijd 10% gebruiksvrij kwam 1). Voor 63% was dit een gevolg van beroepsbeëindiging en voor 37% van beroepsverandering. De vermindering van het aantal bedrijven in dezelfde periode was voor 67% een gevolg van beroepsbeëindiging en voor 33% van beroepsverandering (zie par. 2).

Er valt dus enig verschil te constateren in de betekenis voor de verbetering voor de bedrijfsoppervlaktestructuur van beroepsbeëindiging enerzijds en beroepsverandering anderzijds.

In zijn totaliteit is deze betekenis van beroepsbeëindiging ongeveer tweemaal zo groot als die van beroepsverandering.

Relatief is de bijdrage van beroepsbeëindiging aan genoemde verbetering wat meer gelegen in de vermindering van het aantal bedrijven, die van beroepsverandering wat meer in het gebruiksvrij komen van cultuurgrond. Dit verschil is een gevolg van het feit, dat bij beroepsbeëindiging ongeveer de helft van de bedrijven werd opgeheven en bij beroepsverandering slechts een derde. Bijna twee derde van de van beroep veranderde 1e exploitanten hield het grondgebruik en/of het vee geheel of gedeeltelijk in exploitatie.

1) exclusief de overdrachten en de cultuurgrond in 1973 van de A-bedrijven die in groep C en D werden voortgezet.

BIJLAGE 1

Vergelijking van de bedrijfsoppervlaktestructuur in de rivierkleigebieden en van totaal Nederland

	Bedr., hoofdberoep landbouwer naar grootteklasse in ha							tuin- ders
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥ 30	totaal gem. bedr.gr.	
Olst en Wijhe								
1965 abs.	127	258	155	87	89	18	734	18
1970 abs.	98	211	153	89	94	19	664	11
in %	14,7	31,8	23,0	13,4	14,2	2,9	100	.
index	77	82	99	102	106	106	90	61
Westelijke IJsselstreek								
1965 abs.	197	482	254	122	88	38	1181	147
1970 abs.	118	318	261	135	102	42	976	100
in %	12,1	32,6	26,7	13,8	10,5	4,3	100	.
index	60	66	103	111	116	111	83	68
Oostelijke IJsselstreek								
1965 abs.	178	206	115	89	88	55	731	12
1970 abs.	62	146	115	84	92	61	560	10
in %	11,1	26,1	20,5	15,0	16,4	10,9	100	.
index	35	71	100	94	105	111	77	83
Lijmers								
1965 abs.	354	363	183	112	77	69	1158	252
1970 abs.	190	259	186	107	96	63	901	206
in %	21,1	28,7	20,6	11,9	10,7	7,0	100	.
index	54	71	102	96	125	91	78	82
Oostelijke Betuwe								
1965 abs.	89	78	33	26	25	24	275	584
1970 abs.	65	65	51	23	14	24	242	458
in %	26,8	26,9	21,1	9,5	5,8	9,9	100	.
index	73	83	155	88	56	100	88	78
Midden Betuwe								
1965 abs.	669	720	348	165	176	142	2220	997
1970 abs.	333	510	354	182	214	134	1727	714
in %	19,3	29,5	20,5	10,5	12,4	7,8	100	.
index	50	71	102	110	122	94	78	72
Westelijke Betuwe								
1965 abs.	99	159	162	140	109	34	703	151
1970 abs.	40	76	111	136	156	46	565	163
in %	7,1	13,5	19,6	24,1	27,6	8,1	100	.
index	40	48	69	97	143	135	80	108
Bommelerwaard								
1965 abs.	247	393	184	65	42	14	945	482
1970 abs.	133	250	179	77	47	13	699	437
in %	19,0	35,8	25,6	11,0	6,7	1,9	100	.
index	54	64	97	118	112	93	74	91

BIJLAGE 1 (vervolg)

	Bedr., hoofdberoep landbouwer naar grootteklasse in ha							tuin- ders bedr.	
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	≥ 30	totaal	gem. bedr.gr.	
Land v.Maas en Waal(N)									
1965 abs.	223	253	123	40	46	20	705	9,42	284
1970 abs.	90	169	134	57	41	28	519	11,97	244
in %	17,3	32,6	25,8	11,0	7,9	5,4	100	.	.
index	40	67	109	143	89	140	74	127	86
Land v.Maas en Waal(Z)									
1965 abs.	105	196	122	45	26	10	504	10,04	51
1970 abs.	44	126	105	54	43	10	382	12,26	37
in %	11,5	33,0	27,5	14,1	11,3	2,6	100	.	.
index	42	64	86	120	165	100	76	122	73
Kromme Rijnstreek									
1965 abs.	62	106	118	106	139	64	595	16,63	169
1970 abs.	34	84	105	113	124	61	521	17,50	142
in %	6,5	16,1	20,2	21,7	23,8	11,7	100	.	.
index	55	79	89	107	89	95	88	105	84
Oostelijke Langstraat									
1965 abs.	47	196	169	53	20	7	492	10,93	145
1970 abs.	42	116	127	81	35	13	414	12,78	114
in %	10,1	28,0	30,7	19,6	8,5	3,1	100	.	.
index	89	59	75	153	175	186	84	117	79
Land van Altena									
1965 abs.	64	123	101	71	51	44	456	14,96	86
1970 abs.	50	77	76	73	88	41	405	17,14	76
in %	12,4	19,0	18,8	18,0	21,7	10,1	100	.	.
index	78	63	75	103	173	93	89	115	88
Rivierkleigebieden									
1965 abs.	2461	3533	2067	1123	976	539	10699	11,60	3378
1970 abs.	1299	2407	1957	1211	1146	555	8575	13,61	2712
in %	15,1	28,1	22,8	14,1	13,4	6,5	100	.	.
index	53	68	95	108	117	103	80	112	80
Nederland									
1965 abs.	23856	45498	34046	18992	16084	10443	148919	13,53	36170
1970 abs.	13381	31402	29626	19440	17780	11513	123142	15,65	29171
in %	10,9	25,5	24,1	15,8	14,4	9,3	100	.	.
index	56	69	87	102	111	110	83	116	81

Bron: CBS

BIJLAGE 2 a

Indeling van het aantal bedrijven naar bedrijfstype en bedrijfsomvang op basis van standaardbedrijfsseenheden in 1971

	weide	gemengd	akker- bouw	tuin- bouw	gecom- bineerd	totaal
% bedrijven naar bedrijfstype						
Olst en Wijhe	46	48	1	4	1	100
Westelijke IJsselstreek	47	42	-	9	2	100
Oostelijke IJsselstreek	32	62	1	2	3	100
Lijmers	21	57	1	16	5	100
Oostelijke Betuwe	11	16	1	60	12	100
Midden Betuwe	28	16	1	43	12	100
Westelijke Betuwe	53	10	1	31	5	100
Bommelerwaard	29	9	1	49	12	100
Land van Maas en Waal (N)	23	32	1	36	8	100
Land van Maas en Waal (Z)	26	58	1	10	5	100
Kromme Rijnstreek	32	31	1	28	8	100
Oostelijke Langstraat	59	15	2	21	3	100
Land van Altena	52	10	7	18	13	100
Rivierkleigebieden	32	29	1	30	8	100
Nederland	35	29	9	20	7	100

	Gem. bedrijfsomvang in sbe per type in 1971					idem 1974 totaal	
Olst en Wijhe	73	87	38	91	113	80	97
Westelijke IJsselstreek	73	82	-	83	114	78	93
Oostelijke IJsselstreek	89	90	32	116	190	94	116
Lijmers	80	74	83	88	111	80	93
Oostelijke Betuwe	64	66	148	90	79	83	97
Midden Betuwe	73	72	108	96	91	86	96
Westelijke Betuwe	91	103	89	104	99	97	105
Bommelerwaard	65	94	217	69	61	70	91
Land van Maas en Waal (N)	70	76	123	74	83	75	87
Land van Maas en Waal (Z)	62	74	132	105	85	75	88
Kromme Rijnstreek	122	106	65	129	153	121	130
Oostelijke Langstraat	71	76	72	104	53	78	94
Land van Altena	82	87	104	101	126	93	107
Rivierkleigebieden	78	81	106	91	94	84	98
Nederland	83	90	140	129	113	101	119

Bron: CBS

BIJLAGE 2 b

Indeling van het aantal bedrijven naar bedrijfsomvang op basis van standaardbedrijfs-eenheden in 1971

	< 50 sbe	50-70 sbe	70-90 sbe	90-110 sbe	110-150 sbe	≥ 150 sbe	totaal
% bedrijven naar bedrijfsomvang							
Olst en Wijhe	32	13	16	14	16	9	100
Westelijke IJsselstreek	35	16	15	11	14	9	100
Oostelijke IJsselstreek	33	10	11	10	17	19	100
Lijmers	40	13	11	11	13	12	100
Oostelijke Betuwe	43	12	11	8	13	13	100
Midden Betuwe	44	12	10	8	11	15	100
Westelijke Betuwe	31	11	11	10	19	18	100
Bommelerwaard	44	15	14	11	9	7	100
Land van Maas en Waal (N)	44	13	11	10	11	11	100
Land van Maas en Waal (Z)	42	15	10	9	15	9	100
Kromme Rijnstreek	24	8	10	11	18	29	100
Oostelijke Langstraat	38	16	15	10	13	8	100
Land van Altena	37	11	11	9	16	16	100
Rivierkleigebieden	39	13	11	10	13	14	100
Nederland	30	12	12	11	16	19	100

Bron: CBS

BIJLAGE 3 Saldovergelyking van het grondverkeer in de periode 1968-1973

Aard der bedrijfsmutaties	Aant. bedrijven				Opp.cult.gr.in ha				Gemidd.bedr.grootte				Aant.bedrijven				Opp.cult.gr.in ha				Gemidd.bedr.grootte			
	A	C	D	A	C	D	A	C	D	A	C	D	A	C	D	A	C	D	A	C	D	A	C	D
Gecont.A-bedr.	1924			23115			12,01			1924			24722			12,85								
Opgeheven A-bedr.	207			1469			7,10																	
Van A naar C	97			655			6,75			97			517			5,33								
Van A naar D	124			770			6,21						124			416								
Nieuw gest.als A																								
Van C naar A	49			245			5,00			90			580			6,44								
Van D naar A				6			4,00			49			287			5,86								
Gecont.C-bedr.	533			1830			3,43			6			37			6,17								
Gecont.D-bedr.				202			5,05			533			1905			3,57								
Van C naar D	69			135			1,96						69			1,58								
Van D naar C				27			2,07			27			37			1,37								
Opgeheven C-bedr.	183			390			2,13																	
Opgeheven D-bedr.				197			3,35																	
Nieuw gest.als C										82			170			2,07								
Nieuw gest.als D													26			8,62								
Totalen	2352	834	432	26009	2600	1760	11,06	3,12	4,07	2069	739	421	25826	2629	1852	12,39	3,56	4,40						
Saldi 1973 t.o.v. 1968										-283	-95	-11	-383	+29	+92	+1,33	+0,44	+0,33						

BIJLAGE 3 (vervolg) Saldovergelijking van het grondverkeer in de periode 1968-1973

Aard der bedrijfsmutaties	Verschil in opp.cult. grond 1968/1973 in ha		De oppervlakte cultuurgrond is: (ha)					
	+ = in 1973 meer - = in 1973 minder		afkomstig van:			gegaan naar:		
	A	C	D	Onbekend	A	C	D	Onbekend
Gecont.A-bedr.	+ 1607	23115		1607	24722			
Opgeh.A-bedr.	- 1469	1469						1469
Van A naar C	- 138	655				517		138
Van A naar D	- 354	770					416	354
Nieuw gest. als A	+ 580			580	580			
Van C naar A	+ 42		245	42	287			
Van D naar A	+ 13		24	13	37			
Gecont.C-bedr.	+ 75	1830		75		1905		
Gecont.D-bedr.	+ 82		1021	82			1103	
Van C naar D	- 26	135					109	26
Van D naar C	- 19		56			37		19
Opgebeven C-bedr.	- 390	390						390
Opgebeven D-bedr.	- 659		659					659
Nieuw gest. als C	+ 170			170		170		
Nieuw gest. als D	+ 224			224			224	
Totaal	- 262	26009	1760	2793	25626	2629	1852	3055
Saldo 1973 t.o.v.1968					-383	+29	+92	+262